

Pim Griffioen, Ron Zeller

Prześladowania Żydów w Holandii, Francji i Belgii 1940–1945 w ujęciu porównawczym: podobieństwa, różnice, przyczyny

Wprowadzenie

Gdy mówimy o proporcjach ofiar i ocalałych w czasie Zagłady Francja i Holandia stanowią przeciwległe bieguny: we Francji prześladowań nie przeżyło 25 procent z około 320 tys. Żydów, natomiast w Holandii odsetek ten wyniósł 75 procent ze 140 tys. Belgia lokuje się pomiędzy nimi – 40 procent z 66 tys. Jakie były najważniejsze przyczyny rażących różnic w skali prześladowań Żydów w tych trzech krajach Europy Zachodniej¹?

Aby wyjaśnić różnice między tymi krajami, należy porównać rozmaite dane rozproszone w publikacjach i źródłach. Na podstawie periodyzacji i różnic między trzema grupami: okupantami, czynnikami krajowym lub lokalnymi a społecznościami żydowskimi, dla każdego okresu i każdej grupy wyróżniono kryteria porównawcze².

¹ Niniejszy artykuł oparty jest na przeprowadzonym przez nas badaniu oraz na wnioskach zawartych w naszej książce: *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940–1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam: Boom, 2011; streszczenie w języku angielskim s. 999–1011. Dane ilościowe zob. *Dimension des Völkermords: die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, red. Wolfgang Benz, München: r. Oldenbourg, 1991 (wyd. 2 1996), s. 15–16, 132–135, 162–165. Na temat wcześniejszych badań porównawczych dotyczących tej kwestii zob. Pim Griffioen, Ron Zeller, *Comparing the Persecution of the Jews in the Netherlands, France and Belgium, 1940–1945: Similarities, differences, causes* [w:] P. Romijn i in., *The Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945: New perspectives*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012, s. 55–91; *idem*, *Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940–1944: A comparative study*, „Holocaust and Genocide Studies” 2006, t. 20, nr 3, s. 437–473; *idem*, *A comparative analysis of the persecution of the Jews in the Netherlands and Belgium during the Second World War*, „The Netherlands’ Journal of Social Sciences” 1998, t. 34, nr 2 specjalny, s. 126–164; J.C.H. Blom, *The persecution of the Jews in the Netherlands: a comparative Western European perspective*, „European History Quarterly”, lipiec 1989, t. 19, nr 3, s. 333–351.

² Chris Lorenz, *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*, Cologne: Böhlau, 1997, s. 231–284, 342; *idem*, *History and Theory* [w:] *The Oxford History of*

Czynniki te mogą bezpośrednio bądź potencjalnie przyczynić się do wyjaśnienia, z czego wynikały różnice między poszczególnymi krajami. W historiografii nie jest to temat nowy, ale do niedawna powstało niewiele studiów otwarcie porównawczych, a w większości prac można znaleźć jedynie krótkie uwagi wynikające z porównań.

Porównywalność

Francja, Belgia i Holandia to przypadki nadające się do porównania, ponieważ na początku okupacji w maju/czerwcu 1940 r. znalazły się w podobnej sytuacji. Celem polityki okupanta niemieckiego w Europie Zachodniej było utrzymanie porządku, sprawna integracja gospodarek krajowych z niemieckim wysiłkiem wojennym oraz współpraca z rodzimą biurokracją. Inny charakter miała polityka okupacyjna w Europie Wschodniej, a szczególnie w Polsce, gdzie państwo zostało rozbite, naziści prowadzili wojnę z podbitą ludnością cywilną, a eksploatacja ekonomiczna przybrała postać zwykłej grabieży.

Lokalne czynniki w Europie Zachodniej były dość podobne: wszystkie trzy kraje były demokracjami parlamentarnymi z tradycją liberalną, co różniło je od Niemiec po roku 1932 r. i od krajów Europy Wschodniej. Przed drugą wojną światową nie wprowadzono na gruncie prawa rozróżnienia żydowskich i nieżydowskich obywateli Francji, Belgii i Holandii. Wynikało to z trwających niemal 150 lat emancypacji i integracji. W każdym z tych krajów istniał pewien rodzimy antysemityzm, ale do 1940 r. nie prowadził do oficjalnej dyskryminacji czy agitacji ze strony władz. Podobnie, w tych trzech krajach Żydzi stanowili mniej więcej taki sam odsetek mieszkańców. Było ich niewiele – stanowili 0,75 procent ludności Belgii i Francji i 1,5 procent w Holandii. Sytuacja w Polsce była zupełnie odmienna – Żydzi stanowili przed wojną ponad 10 procent ludności kraju. Co więcej, w Europie Zachodniej – w przeciwieństwie do Polski – istniejące od dawna społeczności żydowskie w każdym z tych trzech krajów uważały się, odpowiednio, za Francuzów, Belgów i Holendrów i tak też ich postrzegano.

Początek okupacji, maj–czerwiec 1940 r.

Okupant

Począwszy od lata 1940 r., w polityce okupacyjnej w tych trzech krajach władze niemieckie stosowały zasadę dominacji. Ustanowiono tymczasową administrację okupacyjną (*Aufsichtsverwaltungen*) [administrację nadzorczą], sprawy

Historical Writing, red. Daniel Woolf, Axel Schneider, Oxford: Oxford University Press, 2011, t. 5, s. 13–35; *idem*, *Comparative Historiography: Problems and perspectives*, „History and Theory” 1999, t. 38, nr 1, s. 25–39; Hartmut Kaelble, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main–New York 1999.

bieżące pozostawiając w miarę możliwości miejscowej biurokracji³. Było to po części spowodowane tym, że Niemcy nie dysponowali odpowiednimi kadrami ani środkami, by bezpośrednio administrować wszystkimi terytoriami.

Pierwsza różnica dotyczy Francji. W przeciwieństwie do Holandii i Belgii znaczna część Francji pozostała nieokupowana po klęsce militarnej. Zgodnie z postanowieniami zawieszenia broni państwo francuskie nadal istniało. Rząd Francji przeniósł się do Vichy w tzw. wolnej strefie, około 300 km na południe od Paryża.

Drugą różnicą był rodzaj administracji. Wehrmacht, NSDAP oraz aparat SS i policji rywalizowały ze sobą o wpływy również we władzach okupacyjnych. W przeciwieństwie do Belgii i okupowanej części Francji, w Holandii utworzono cywilną administrację okupacyjną – komisariat Rzeszy (*Reichskommissariat*), podobnie jak miesiąc wcześniej w Norwegii. W Holandii na czele zdominowanej przez SS i partię administracji stał Austriak, prawnik i nazista Arthur Seyss-Inquart (1892–1946), który odegrał kluczową rolę w anszlusie 1938 r. i był zastępcą Franka w Generalnym Gubernatorstwie. Zarówno Norwegię, jak i Holandię traktowano jako obszary zamieszkałe przez ludy „germańskie”, i jako takie miały w przyszłości wejść w skład Rzeszy Niemieckiej. Z kolei we Francji i w Belgii utworzono administrację wojskową, gdyż oba kraje miały służyć jako punkt wypadowy do inwazji na Wielką Brytanię⁴.

Bezpośrednią konsekwencją utworzenia cywilnej administracji okupacyjnej i dekretu nazyfikacyjnego Hitlera było mianowanie na najważniejsze stanowiska ludzi o wykrystalizowanej afiliacji ideologicznej: zarówno komisarz Rzeszy Seyss-Inquart, jak i czterech komisarze generalni byli sprawdzonymi nazistami.

³ Na temat terminu „administracja nadzorcza [*herrschaftliche Aufsichtsverwaltung*]” zob. Archives Institut für Zeitgeschichte (Monachium), ED3, Werner Best, „Die deutschen Aufsichtsverwaltungen in Frankreich, Belgien, den Niederlanden, Norwegen, Dänemark und im Protektorat Böhmen und Mähren. Vergleichende Übersicht”, koniec sierpnia – początek września 1941 r., Darmstadt 1941, rękopis tylko do użytku służbowego, kopia w: Bundesarchiv Berlin, T-501, t. 101, k. 1292–1375; NIOD Institute for War, Holocaust and Genocide Studies, Amsterdam, zbiór archiwalny 20, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz (Vu), Stab, 67036-49, Friedrich Wimmer, „Die deutsche Verwaltung in den Niederlanden”, wykład wygłoszony 10 X 1940 r. w Berlinie, s. 7, cyt. za: Louis de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, t. 1–14, The Hague–Leiden: Martinus Nijhoff, 1969–1991, t. 4 (1972), s. 66; por. Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Amsterdam: Balans, 2006, s. 130–132.

⁴ Werner Röhr, *System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg* [w:] *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940–1945*, red. Robert Bohn, Stuttgart: Franz Steiner, 1997, s. 11–45; Robert Bohn, *Vorwort* [w:] *ibidem*, s. 7–10. Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande: Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1968, s. 61–68; Hans Umbreit, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940–1944*, Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1968; Werner Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium, 1940–1944*, New York: Peter Lang, 1993.

Jednego z nich, Hansa Albina Rautera (1895–1949), mianowano też wyższym dowódcą SS i policji (HSSPF). Rauter brał udział w pogromie listopadowym 1938 r. w Niemczech. Ze względu na zajmowane w Holandii stanowisko podlegał również bezpośrednio szefowi Policji Niemieckiej i Reichführerowi SS, Heinrichowi Himmlerowi (1900–1945) – ponad głową samego Seyss-Inquarta⁵.

Zarówno w Belgii, jak i we Francji na czele władz okupowanych stał generał. W Belgii najważniejszą postacią był szef zarządu wojskowego Eggert Reeder (1894–1959). Choć należał do NSDAP, a nawet miał wysoki stopień w SS, od początku nie było wątpliwości, że w prowadzonej przezeń polityce interesy Wehrmachtu miały pierwszeństwo nad interesami SS i partii. Szczególnie SS dążyło – podobnie jak w Rzeszy – do pełnej kontroli nad sprawami policji i bezpieczeństwa. W odróżnieniu od Holandii, w Belgii nie istniały struktury instytucjonalne NSDAP ani agendy SS⁶. Czołową postacią w kierownictwie władz wojskowych we Francji był Werner Best (1903–1989), prawnik, zdeklarowany nazista i wysoki rangą oficer SS. Ponadto do Francji wysłano Ottona Abetza (1903–1958), funkcjonariusza NSDAP i przedstawiciela niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Został ambasadorem w Paryżu i odegrał istotną rolę w negocjacjach z rządem francuskim⁷.

Podsumowując, w Holandii ideologia nazistowska od samego początku stanowiła integralny element reżimu okupacyjnego. W Francji zjawisko to występowało w mniejszym stopniu, a w Belgii w jeszcze mniejszym (zob. tabela 1).

Czynniki krajowe i lokalne

W przeciwieństwie do Francji, gdzie rząd pozostał u władzy w tzw. wolnej strefie, szefowie rządów Holandii i Belgii udali się na uchodźstwo w maju 1940 r. Zajmujący najwyższe stanowiska urzędnicy ministerialni, tytułowani sekretarzami generalnymi, otrzymali polecenie od swych rządów, by pozostać na stanowiskach i współpracować z siłami okupacyjnymi. Oba kraje zostały odcięte od

⁵ Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande...*, s. 81–91; Hendricus Johannes Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, tłum. Karl Ernst Mittring, Graz: Styria, 1970; Nanno K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven, 1935–1945*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1976, t. 1; Griffioen, Zeller, *A Comparative Analysis of the Persecution of the Jews...*, s. 129–130.

⁶ Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium...*, s. 69–70; Albert de Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België (1940–1944). De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk*, Antwerp: De Nederlandsche Boekhandel, 1972, t. 1, s. 23, 64–66, 70–71.

⁷ Umbreit, *Militärbefehlshaber...*, s. 12–32; Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*, Bonn: J.H.W. Dietz Nachfolger, 1996, s. 252–256; John P. Fox, *German Bureaucrat or Nazified Ideologue? Ambassador Otto Abetz and Hitler's Anti-Jewish Policies 1940–44 [w:] Power, Personalities and Policies: Essays in Honor of Donald Cameron Watt*, red. Michael G. Fry, London: Frank Cass, 1992, s. 175–232; Barbara Lambauer, *Opportunistischer Antisemitismus. Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich (1940–1942)*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 2005, t. 53, z. 2, s. 241–273.

Tabela 1. Początek okupacji niemieckiej, maj–czerwiec 1940 r.

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
OKUPANT NIEMIECKI – koncepcja okupacji	– okupacja totalna	– okupacja totalna	– okupacja częściowa
– typ okupacji	– dominacja (<i>Aufsichtsverwaltung</i>)	– dominacja (<i>Aufsichtsverwaltung</i>)	– dominacja (<i>Aufsichtsverwaltung</i>)
– administracja	– cywilna	– wojskowa	– wojskowa
– zadania	– zachowanie ładu – eksploatacja ekonomiczna – nazyfikacja	– zachowanie ładu – eksploatacja ekonomiczna	– zachowanie ładu – eksploatacja ekonomiczna
– oficjalne podporządkowanie	– bezpośrednio Hitlerowi	– za pośrednictwem Wehrmachtu Naczelne Dowództwo Sił Lądowych (OKH)	– za pośrednictwem Wehrmachtu Naczelne Dowództwo Sił Lądowych (OKH) i ambasada Niemiec
– oficjalny status partii i SS	mocny – silnie zakorzeniony w pozycji komisarza Rzeszy (Seyss-Inquart) i komisarzy generalnych – mianowane przez HSSPF (Rauter)	słaby – brak instytucjonalnej pozycji partii i SS – Policja Bezpieczeństwa pozostaje podporządkowana administracji wojskowej (Reeder)	średni – partia: stosunkowo silna (ambasador Abetz) – SS: odizolowane (Best), Policja Bezpieczeństwa pozostaje podporządkowana administracji wojskowej
CZYNNIKI KRAJOWE – najwyższe władze	– rząd na wychodźstwie – najwyżsi urzędnicy administracji cywilnej (sekretarze generalni)	– rząd na wychodźstwie – najwyżsi urzędnicy administracji cywilnej (sekretarze generalni)	– rząd na wychodźstwie (<i>État français</i>) – de Gaulle na wychodźstwie w Londynie

handlu ze swoimi koloniami, toteż ich gospodarka uzależniona była od Niemiec. Istniał też drugi powód, dla którego władze obu krajów pozostały na miejscu. Chodziło o to, by rodzime ugrupowania faszystowskie, takie jak Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) i Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) w Holandii oraz Rex w Belgii nie przejęły rządów. Latem 1940 r. we wszystkich trzech krajach handel, przemysł i liczne organizacje społeczne oraz sama ludność tych krajów zaczęły się przystosowywać do nowych warunków. Wyglądało na to, że Niemcy nie mogą już przegrać. Ich panowanie nad kontynentem europejskim wydawało się trwałe i przesądzone⁸.

Spółeczności żydowskie

Spółeczności żydowskie różniły się znacznie pod względem wielkości, obywatelstwa i organizacji. W żadnym z trzech krajów nie osiągnięto większościowego konsensusu co do ich żydowskiej tożsamości. Występowały liczne konflikty na tle ekonomicznym, społecznym, kulturowym i religijnym. Istniejące od dawna spółeczności żydowskie zintegrowały się i po części zasymilowały, szczególnie w Holandii i Francji. W Holandii przeważającą większość Żydów stanowili obywatele od pokoleń w pełni zintegrowani ze społeczeństwem holenderskim. Natomiast w Belgii ponad 90 procent Żydów stanowili imigranci z Europy Wschodniej, przybyli w latach dwudziestych przeważnie z Polski, a po nich uchodźcy z Niemiec lat trzydziestych. Nie zintegrowali się ze społeczeństwem i przeważnie uważano ich za outsiderów. Również w tym przypadku sytuacja we Francji była mniej klarowna. Podobnie jak w Holandii, istniała tam duża grupa zintegrowanych, po części zasymilowanych Żydów, choć pojawiła się też podobnej wielkości grupa uchodźców i imigrantów niemających obywatelstwa francuskiego (tabela 2)⁹.

⁸ Gerhard Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration. The Netherlands under German Occupation, 1940–1945*, Oxford: Berg, 1988, s. 57–65; Jules Gérard-Libois, J. Gotovitch, *L'an 40: la Belgique occupée*, Brussels: CRISP, 1971, s. 40, 150–163, 179; *La France des années noires*, t. 1: *De la défaite à Vichy*, red. Jean-Pierre Azéma, François Bédarida, Paris: Seuil, 1993; Philippe Burrin, *France under the Germans. Collaboration and compromise*, New York: The New Press, 1996, rozdz. 2 „An undecided present”, s. 18–31; Julian Jackson, *France. The Dark Years 1940–1944*, Oxford: Oxford University Press, 2001, rozdz. 6: „The Debacle”, s. 112–136.

⁹ Dan Michman, *Migration versus „Species Hollandia Judaica”. The role of migration in the nineteenth and twentieth centuries in preserving ties between Dutch and World Jewry*, „Studia Rosenthaliana”, numer specjalny: “Proceedings of the 5th international symposium on the history of the Jews in the Netherlands” 1989, t. 23, nr 2, s. 54–76; J.C.H. Blom, *Dutch Jews, Jewish Dutchmen and Jews in the Netherlands 1870–1940* [w:] *Dutch Jewry. Its history and secular culture (1500–2000)*, red. Jonathan I. Israel, Reinier Salverda, Leiden–Boston: Brill, 2002, s. 215–224; Jean-Philippe Schreiber, *L'immigration juive en Belgique: du Moyen Age à nos jours* [w:] *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique. De la préhistoire à nos jours*, red. Anne Morelli, Brussels: EVO, 1992, s. 207–232; Dan Michman, *Problematic National Identity, Outsiders and Persecution: Impact of the gentile population's attitude in Belgium on the fate of the Jews in 1940–1944* [w:] *Nazi Europe and the Final Solution*, red. David Bankier, Israel

Tabela 2. Społeczności żydowskie przed okupacją niemiecką, maj 1940 r.

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
- liczba	- ok. 140 000	- ok. 66 000	- ok. 320 000
- rozkład geograficzny wysoce zurbanizowane we wszystkich trzech krajach	- 60% w Amsterdamie - 10% w Hadze - 8% w Rotterdamie	- ok. 45% w Brukseli - ok. 45% w Antwerpii - ok. 9% w Liege i Charleroi	- 46% w okolicach Paryża - 24% w Lyonie, Marsylii i Bordeaux
- obywatelstwo	- 85% obywateli Holandii - 15% imigrantów i uchodźców	- 7% obywateli Belgii - 93% imigrantów i uchodźców	- ok. 50% obywateli Francji - ok. 50% imigrantów i uchodźców
- stopień integracji ze społeczeństwem większościowym	- wysoki	- niski	- średni (obywatele: wysoki, imigranci: niski)
- stopień integracji (identyfikacja z organizacjami żydowskimi)	- niski	- wysoki	- obywatele: niski - imigranci: wysoki

Działania wymierzone w Żydów, lipiec 1940–lipiec 1942 r.

Zaledwie kilka miesięcy od początku okupacji niemieckiej we wszystkich trzech krajach wydano pierwsze regulacje prawne wymierzone przeciwko Żydom. Polityka ta miała głównie charakter administracyjny, a celem jej było stopniowe wyeliminowanie Żydów ze społeczeństwa i gospodarki. W październiku 1940 r. w Belgii i Holandii niemieckie władze okupacyjne wprowadziły dekret (*Verordnung*) definiujący pojęcie Żyda i nakazujący zwolnienie Żydów ze stanowisk urzędniczych i wszystkich funkcji publicznych. Dekret ten miał dalej idące konsekwencje w Holandii, zatrudniającej 2500 urzędników żydowskich, niż

Gutman, Jerusalem: Yad Vashem, 2003, s. 455–468; *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans*, red. Dan Michman, Jerusalem: Yad Vashem, 2000, s. 43–114. Esther Benbassa, *The Jews of France: A history from antiquity to the present*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999; Pierre Birnbaum, *Between social and political assimilation: remarks on the history of the Jews in France [w:] Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship*, red. Pierre Birnbaum, Ira Katznelson, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, s. 94–127; Vicky Caron, *Uneasy Asylum. France and the Jewish Refugee Crisis, 1933–1942*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1999.

w Belgii, gdzie było ich zaledwie około 70. Ponadto w obu krajach zarządzono rejestrację Żydów i przedsiębiorstw żydowskich. Początkowo nie dokonywano brutalnych akcji ani masowych aresztowań. Pod tym względem sytuacja w Europie Zachodniej także różniła się od sytuacji w okupowanej Polsce i innych częściach Europy Wschodniej, gdzie od samego początku okupacji wprowadzono politykę terroru i przymusowej gettoizacji¹⁰.

We Francji nowo utworzony rząd Vichy prowadził własną politykę antyżydowską, która pod pewnymi względami była jeszcze bardziej radykalna niż polityka niemiecka: rozporządzenie z 27 września 1940 r. definiowało „Żyda” jako osobę wyznającą judaizm lub mającą więcej niż dwóch dziadków żydowskich (również definiowanych według kryteriów wyznaniowych). Wszelako pierwsza ustawa antyżydowska, *Statut des Juifs* z 3 października 1940 r., definiowała termin „Żyd” w kategoriach otwarcie rasowych. Ponadto francuskie antyżydowskie regulacje prawne wprowadzono zarówno w strefie okupowanej, jak i „wolnej”, natomiast przepisy niemieckie obowiązywały tylko w strefie okupowanej. Pierwszy niemiecki dekret antyżydowski zabraniał powrotu Żydom, którzy zbiegli na południe do nieokupowanej części kraju. Nakładał również na Żydów obowiązek rejestracji, a firmom żydowskim nakazywał wywieszanie szyldów dwujęzycznych. *Statut des Juifs* nakazywał usunięcie Żydów ze służby cywilnej, funkcji publicznych, prasy, wprowadzał też *numerus clausus* w wolnych zawodach. Ostatecznie we Francji zwolniono 3400 urzędników. Rząd Francji upoważnił też władze prefektur w „wolnej strefie” do internowania obcokrajowców. Do końca 1940 r. internowano około 28 tys. Żydów obcokrajowców, przetrzymując ich w bardzo złych warunkach w obozach, gdzie czekali na emigrację, deportację lub „repatriację”¹¹.

¹⁰ Christopher R. Browning, przy współpracy Jürgena Matthäusa, *The Origins of the Final Solution: the Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, London 2004, s. 193–194, 202–203 (wyd. polskie: *Geneza „ostatecznego rozwiązania”. Ewolucja nazistowskiej polityki wobec Żydów. Wrzesień 1939–marzec 1942*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012); Hirschfeld, *Nazi Rule...*, s. 142–146; Romijn, *Burgemeesters...*, s. 176–187, 225–232; Jean-Léon Charles, Philippe Dasnoy, *Les Secrétaires-généraux face à l’occupant 1940–1944*, Brussels: Arts et Voyages, 1974, s. 72–78; *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, red. Rudi van Doorslaer i in., Antwerp: Manteau/Meulenhoff/SOMA, 2007, s. 291, 294–295 (wyd. w jęz. francuskim: *La Belgique docile. Les autorités belges et la persécution des Juifs en Belgique durant la Seconde Guerre mondiale*, Brussels: CEGES/Éditions Luc Pire, 2007, t. 1–2; Maxime Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940–1945)*, Brussels: Complexe, 2004, s. 59–60; David Fraser, *The Fragility of Law. Constitutional Patriotism and the Jews of Belgium, 1940–1945*, New York: Routledge, 2009; Dan Michman, *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust*, Cambridge–Jerusalem: Cambridge University Press i Yad Vashem, 2011, s. 42–89.

¹¹ *La persécution des Juifs de France 1940–1944 et le rétablissement de la légalité républicaine. Recueil des textes officiels 1940–1999*, red. Claire Andrieu i in., Paris: La Documentation française/Mission d’étude sur la spoliation des Juifs de France, 2000; Marc-Oliver Baruch, *Servir l’État Français. L’administration en France de 1940 à 1944*, Paris: Fayard, 1997,

Francuską politykę antyżydowską można wyjaśnić jedynie na tle dotkliwej klęski wojskowej Francji i wywołanego przez nią upadku Trzeciej Republiki. Wywołało to głębokie zmiany we francuskiej polityce i społeczeństwie, które zaczęły się w latach trzydziestych: narastające zaniepokojenie głębokim kryzysem ekonomicznym, dysfunkcjami ustroju demokratycznego i pokazną liczbą obcokrajowców i uchodźców, w tym wielu Żydów¹².

Na czele nowego gabinetu francuskiego stanął marszałek Philippe Pétain (1856–1951), który objął stanowisko krótko przed podpisaniem zawieszenia broni w czerwcu 1940 r. Za zgodą większości parlamentarnej Pétain zniósł ustrój demokratyczny i został szefem państwa (*chef de l'État*), uzyskując szerokie kompetencje do rządzenia krajem. Z wyjątkiem ministra Pierre'a Lavała (1883–1945) do rządu Vichy nie wszedł właściwie żaden z polityków dawnej Trzeciej Republiki. Władzę w państwie przejęli głównie byli najwyżsi urzędnicy państwowi i technokraci, którzy teraz zostali ministrami. Reżim dążący do jak największej autonomii dla Francji w zdominowanej przez Niemcy Europie wybrał politykę kolaboracji. Władze Vichy zaczęły realizować w polityce wewnętrznej program o charakterze nacjonalistycznym, korporacyjnym i ksenofobicznym – program „rewolucji narodowej” (*Révolution nationale*). Autorytet, wartości rodzinne, patriotyzm i tradycyjne zasady katolicyzmu miały być utrwalane przez ustawodawstwo, edukację, służbę cywilną, władze kościelne i lokalnych notabli. W społeczeństwie francuskim nie było już miejsca dla pewnych grup: wolnomularzy, komunistów i innych dysydentów politycznych, w większości obcokrajowców i – *last but not least* – Żydów. Antysemityzm okupanta niemieckiego stworzył atmosferę sprzyjającą samodzielnej, konkurencyjnej francuskiej polityce usuwania Żydów ze społeczeństwa. Polityką tą objęto nie tylko imigrantów żydowskich, lecz także Francuzów pochodzenia żydowskiego, którzy uzyskali pełnię praw obywatelskich z chwilą emancypacji w 1791 r. Antysemityzm państwa francuskiego nie wynikał z otwartych próśb niemieckich, ale z polityki wyłączenia (*exclusion*) i determinacji, by odzyskać jak najwięcej suwerenności francuskiej w strefie okupowanej¹³.

s. 131–138; Tal Bruttman, Laurent Joly, Barbara Lambauer, *Der Auftakt zur Verfolgung der Juden in Frankreich 1940: Ein deutsch-französisches Zusammenspiel*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, lipiec 2012, t. 60, nr 3, s. 381–407; Jackson, *France...*, s. 355–356, 371; Denis Peschanski, *La France des Camps. L'internement, 1938–1946*, Paris: Gallimard, 2002, s. 16; Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy*, Paris: Cerf, 1993, s. 92–112.

¹² Marc-Oliver Baruch, *Le régime de Vichy*, Paris: La Découverte 1996 (wyd. niemieckie: *Das Vichy-Regime: Frankreich 1940–1944*, Stuttgart: Reclam, 2000); Robert O. Paxton, *Vichy France: Old guard and New Order, 1940–1944*, New York: Columbia University Press, 2001, wyd. 1 1972; Jackson, *France...*, cz. 1; Michael r. Marrus, Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, New York: Basic Books, 1981, s. 23–71 (rozdz. 2).

¹³ Jean-Marie Guillon, *La philosophie politique de la Révolution Nationale [w:] Le régime de Vichy et les Français*, red. Jean-Pierre Azéma, François Bédarida, Paris: Fayard/IHTP, 1992,

W okupowanej części Francji, jak również w Belgii i Holandii, reżim niemiecki angażował lokalnych urzędników do przygotowania antyżydowskich regulacji prawnych i ich wykonywania. W Holandii i Belgii najwyżsi urzędnicy państwowi – sekretarze generalni – początkowo zgłaszali zastrzeżenia, powołując się na konstytucję i konwencję haską (1907 r.). Prawo nie pozwalało na dyskryminację ze względu na rasę czy wyznanie. Jednak pod presją niemiecką najwyżsi urzędnicy państwowi zaczęli współpracować¹⁴.

Z badań porównawczych wynika, że działania antyżydowskie wprowadzono z oszałamiającą szybkością – zaledwie trzy miesiące po klęsce wojskowej tych państw segregacja Żydów – przy wykorzystaniu krajowych struktur administracyjnych – stała się faktem, mającym bezpośredni wpływ na los ponad pół miliona ludzi. Mimo niedawno zakończonych działań zbrojnych, zniszczeń materialnych, chaosu i masowych migracji ludności, jak też dotkliwego wstrząsu psychicznego wywołanego błyskawiczną, całkowitą porażką i odczuwanego zarówno przez władze, jak i wśród ludności, aparaty biurokratyczne poszczególnych krajów były zdolne i gotowe do współpracy w egzekwowaniu przepisów antyżydowskich. Podczas gdy armie zostały pobite, aparaty urzędnicze w tych trzech krajach pozostały nienaruszone i kontynuowały działalność.

W przeciwieństwie do Francuzów i Belgów Holendrzy zaprotestowali publicznie przeciw pierwszym dekretem antyżydowskim z jesieni 1940 i początku 1941 r. Kościoły protestanckie i wykładowcy uczelni wyższych sprzeciwiali się zwolnieniom Żydów ze służby cywilnej i funkcji publicznych. Studenci zastrajkowali. Niemcy przeważnie ignorowali te protesty, ale zamknęły uniwersytety w Lejdzie i w Delft¹⁵.

W pierwszych miesiącach 1941 r. protesty w Amsterdamie, sprowokowane przez holenderskich narodowych socjalistów, przyniosły interwencję ze strony Niemców. 12 lutego starą dzielnicę żydowską otoczono drutem kolczastym, utworzono Judenrat podobny do tych, jakie tworzono w miastach okupowanej Polski zimą 1939/1940 r. Po kolejnych incydentach HSSPF Rauter, skonsulto-

s. 167–183; Limore Yagil, „*L'Homme nouveau*” et la Révolution nationale de Vichy, 1940–1944, Villeneuve-d'Ascq, Nord: Presses universitaires du Septentrion, 1997; Baruch, *Servir...*, s. 76–81, 97–109, 127–136, 229–233; Jackson, *France...*, s. 139–165, 327–356.

¹⁴ Hirschfeld, *Nazi Rule...*, s. 132–153; de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 4, s. 753–762, 868–871; Romijn, *Burgemeesters...*, s. 176–188, 225–232; *La Belgique docile...*, rozdz. 8; Marrus, Paxton, *Vichy France...*, s. 75–119 (rozdz. 3).

¹⁵ De Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 4, s. 762–803; Johan M. Snoek, *The Grey Book. Collection of Protests against Anti-Semitism and the Persecution of Jews, issued by non-Roman Catholic churches and church leaders during Hitler's rule*, Assen: Van Gorcum, 1969, s. 120–125; Marrus, Paxton, *Vichy France...*, s. 197–199; Jackson, *France...*, s. 268–271; John F. Sweets, *Jews and Non-Jews in France during the Second World War [w:] Nazi Europe...*, s. 361–373, 370; Jean-Philippe Schreiber, *Belgium and the Jews under Nazi Rule: Beyond the Myths [w:] ibidem*, s. 469–488; Mark van den Wijngaert, *The Belgian Catholics and the Jews during the German Occupation, 1940–1944 [w:] Belgium and the Holocaust...*, s. 225–233.

wawszy się z Seyss-Inquartem i Himmlerem, zarządził odwetową obławę, w której aresztowano ponad 400 młodych Żydów. Policja niemiecka przeprowadziła ją brutalnie, publicznie, na oczach wielu nieżydowskich świadków. Wywołało to powszechny strajk protestacyjny w Amsterdamie i okolicznych miastach, zorganizowany przez podziemną partię komunistyczną (25–26 stycznia 1941 r.). O ile władze niemieckie zostały nim zaskoczone, o tyle oddziały policji niemieckiej stłumiły go w równie brutalny sposób. Ogrodzenie dookoła dzielnicy żydowskiej było rozwiązaniem tymczasowym, a samo ogrodzenie z drutu kolczastego zdjęto. Getta nie utworzono, ale Judenrat pozostał. Aresztowanych w obławie Żydów deportowano do obozów koncentracyjnych, przeważnie do Mauthausen. Z wyjątkiem dwóch nikt nie przeżył¹⁶.

W Belgii wstrząs wywołany pierwszą publiczną obławą i deportacją Żydów przyszedł o wiele później, w sierpniu 1942 r., wraz z rozpoczęciem masowych deportacji i krótko po wprowadzeniu obowiązku noszenia żółtej gwiazdy Dawida¹⁷. We Francji pierwsze uliczne obławy na Żydów przeprowadzono w sierpniu 1941 r. Samą operację przeprowadziła w Paryżu policja francuska – nie Niemcy – a ofiarą padli przeważnie uchodźcy i imigranci niemający obywatelstwa francuskiego. Internowano ich we francuskich obozach¹⁸. W Belgii i Francji reakcje na prześladowania Żydów w 1940 i 1941 r. charakteryzowały się biernością i obojętnością. Mimo że izolowanie i zabór mienia prowadzono stopniowo we wszystkich trzech krajach w 1941 i na początku 1942 r., we Francji i Belgii ludność nieżydowska zaczęła dostrzegać prześladowania dopiero na początku stycznia 1942 r., z chwilą wprowadzenia obowiązku noszenia gwiazdy Dawida¹⁹.

¹⁶ Benjamin A. Sijes, *De Februari-staking, 25–26 februari 1941*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1954 (streszczenie w języku angielskim na s. 215–228), s. 61–62, 89–96, 104–109, 139–168, 173–176, 181, 187–188, 203, 213, 219, 225–227; Bob Moore, *Victims and Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands*, London: Arnold, 1997, s. 71–73; Friso Roest, Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939–1941*, Amsterdam: Van Genneep, 1998, s. 229–245, 285–333, 447–457; Michman, *The Emergence of Jewish Ghettos...*, s. 94–101, 125–127.

¹⁷ Maxime Steinberg, *Un pays occupé et ses juifs. Belgique entre France et Pays-Bas*, Gerpines: Quorum, 1999, s. 85–89; Paul Struye, *L'évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande [w:] Documents pour servir l'histoire de l'Occupation en Belgique*, Brussels: Éd. Lumière, 1945, t. 1, s. 70, 109; nowe wyd.: Paul Struye, Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande (1940–1944)*, Brussels: Complexe/CEGES, 2004.

¹⁸ Jean-Marc Berlière, Laurent Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation, d'après les archives inédites de l'épuration*, Paris: Perrin, 2001, s. 220–224; Bernd Kasten, 'Gute Franzosen'. *Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich 1940–1944*, Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1993, s. 96–97; Peschanski, *La France des Camps...*, s. 201–202.

¹⁹ D. Michman, *Problematic National Identity, Outsiders...*, s. 455–468; Schreiber, *Belgium and the Jews under Nazi rule...*; Renée Poznanski, *Jews in France during World War II*, Hanover, NH–London–Washington, DC: Brandeis University Press/USHMM, 2001, s. 242–244; Laborie, *L'Opinion française...*, rozdz. 4 „Printemps 1942–hiver 1942–1943: les ruptures et la lassitude”, s. 262–281; Sweets, *Jews and Non-Jews in France...*, s. 361–373, szczególnie s. 370–371.

Od początku 1941 r. niemiecka Policja Bezpieczeństwa we wszystkich trzech krajach starała się scentralizować politykę antyżydowską za pośrednictwem nowych instytucji pozostających pod pośrednim wpływem niemieckim (Commissariat Général aux Questions Juives, CGQJ, we Francji i postulowanym utworzeniem podobnego „komisariatu w Belgii”), bądź pod bezpośrednią kontrolą SS (Zentralstelle für jüdische Auswanderung w Holandii). We Francji i Holandii inicjatywy te początkowo nie odniosły zbytniego sukcesu, a w Belgii poniosły porażkę²⁰. W Holandii i Belgii prześladowania na tle ekonomicznym prowadziły agendy niemieckich struktur reżimu okupacyjnego. W Belgii okupacyjne władze wojskowe uniemożliwiły Policji Bezpieczeństwa prowadzenie samodzielnej polityki antyżydowskiej. We Francji od końca 1940 r., prześladowania ekonomiczne („aryzacja”) stawały się w coraz większym stopniu przedmiotem rywalizacji między agendami niemieckimi i francuskimi, zwłaszcza że władzom francuskim bardzo zależało na tym, by łupy uzyskane z zaboru przedsiębiorstw żydowskich znalazły się w rękach francuskich. Ten ostatni cel był jednym z priorytetów CGQJ. Owa francuska agenda rządowa została utworzona w marcu 1941 r., a na jej czele stanął zagorzały antysemita, ultranacjonalista Xavier Vallat (1891–1972)²¹.

Od lutego 1941 r. rządzący Holandią Niemcy zdali sobie sprawę, że stosowanie brutalnej siły wobec Żydów należy przerwać, gdyż najwyraźniej mogłoby to wywołać poważne zamieszki i straty ekonomiczne. Aby temu zapobiec, toczące się procesy wykluczenia, separacji i rabowania ludności żydowskiej stały się kwestią administracji, przepisów i kamuflażu. Utworzono fikcyjny bank, który

²⁰ Szerzej na ten temat: Griffioen, Zeller, *Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations...*, s. 442, 447–450; Maxime Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, t. 1–3, Brussels: Vie ouvrière, 1983–1986, t. 2 (1984), s. 33–35; *idem*, *La Persécution...*, s. 118–120.

²¹ Centre de documentation juive contemporaine (Ośrodek Współczesnej Dokumentacji Żydowskiej, dalej CDJC), dok. XXVI–13, Ludwig Mahnke (Verwaltungsstab), *Vermerk*, Paris, 3 II 1941 [w:] *Recueil de [2000] documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940–1944)* [dalej *Recueil*], red. Serge Klarsfeld, New York–Paris: Beate Klarsfeld Foundation/CDJC, 1979–1980, t. 1, s. 37–39; Laurent Joly, *Vichy dans la „Solution finale”. Histoire du commissariat général aux Questions juives (1941–1944)*, Paris: Grasset, 2006, s. 235, 487 i n.; Marrus, Paxton, *Vichy France...*; Serge Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la ‘Solution finale de la Question juive’ en France*, Paris: Fayard, 1983–1985 (wyd. niemieckie: *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der „Endlösung der Judenfrage” in Frankreich*, Nördlingen: Gretno Verlag, 1989, s. 20, 25); Baruch, *Servir...*, s. 388–400; Martin Jungius, Wolfgang Seibel, *The Citizen as Perpetrator: Kurt Blanke and Aryanization in France, 1940–1944*, „Holocaust and Genocide Studies” 2008, t. 22, nr 3, s. 441–474; Wolfgang Seibel, *A market for mass crime? Inter-institutional competition and the initiation of the Holocaust in France, 1940–1942*, „International Journal of Organization Theory and Behavior”, jesień 2002, t. 5, nr 3/4, s. 219–257; Ahlrich Meyer, *Täter im Verhör. Die „Endlösung der Judenfrage” in Frankreich 1940–1944*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, s. 51–53.

miał okradać Żydów z ich aktywów i oszczędności²². Kolejne odwetowe obławy przeprowadzono w czerwcu 1941 r. w Amsterdamie i jesienią tegoż roku na wschodzie kraju. Wszystkich mężczyzn zatrzymano podstępem, unikając większych zamieszek, i wysłano do obozu koncentracyjnego Mauthausen w Austrii, gdzie większość z nich zabito krótko po przybyciu. Krewnych w Holandii poinformowano, że ich ojcowie i bracia zmarli na jakąś chorobę, zapalenie płuc itp. Z tego powodu wśród ludności żydowskiej stało się powszechnie wiadome, że „Mauthausen” oznacza pewną śmierć. Wzbudzało to strach przez dłuższy czas – od wiosny 1941 do końca 1942 r.²³

W miesiącach, jakie upłynęły po wspomnianym strajku, podejmowanie decyzji i przygotowania nowych regulacji i działań antyżydowskich w coraz większym stopniu przechodziły w y ł ą c z n i e w ręce niemieckie, w coraz większym stopniu skierowane na poziom l o k a l n y, przy czym rosło znaczenie policji niemieckiej w Amsterdamie. Większość najwyższych urzędników holenderskich w Hadze, którzy musieli mieć bezpośrednie kontakty z okupantem, podała się do dymisji albo została zwolniona – choć nie otwarcie w związku z prześladowaniami Żydów – a zastąpili ich ludzie o nastawieniu proniemieckim, mianowani przez Seyss-Inquarta. Ostatecznie jeden z ostatnich przedwojennych holenderskich sekretarzy generalnych, Karel Frederiks (1881–1962) z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, usłyszał w marcu 1942 r. od Rautera, że Żydzi holenderscy nie podlegają już władzy urzędników holenderskich, a interwencje władz holenderskich w sprawach żydowskich nie będą tolerowane. Frederiks protestował prywatnie, ale pozostał na stanowisku i pogodził się z faktem, że Żydów wyłączono spod jego kontroli²⁴. W zasadzie taka sama sytuacja panowała w Belgii, jeśli chodzi o Żydów niemających obywatelstwa belgijskiego (93 procent

²² Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Holenderski Instytut Dokumentacji Wojennej, dalej NIOD), 248, dok. I-998, folder R, Willi P.F. Lages, „Gesamtbetrachtung über den Februarstreik 1941 in Amsterdam” (niepublikowany maszynopis, 1952). De Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 5, s. 543, 613–616; Gerard Aalders, *Nazi Looting: The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War*, Oxford: Berg, 2004; Griffioen, Zeller, *Jodenvervolging...*, s. 220, 332 (przyp. 437), 340, 564–565.

²³ Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam: Van Gennep, 1999, s. 169–170, 215; Jacob Presser, *Ashes in the Wind. The Destruction of Dutch Jewry*, Detroit: Wayne State University Press, 1988, s. 69–70, 80–81, 97, 108, 144, 155, 322–323; Moore, *Victims...*, s. 81–84, 89, 93–94; de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 5 (1974), s. 548–553, 558–560; Griffioen, Zeller, *Jodenvervolging...*, s. 220, 223 (przyp. 243), 317 (przyp. 350).

²⁴ List strategiczny [*concept letter*] z 11 III 1942 r., napisany przez holenderskiego sekretarza generalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Karela J. Frederiksa do komisarza Rzeszy Arthura Seyss-Inquarta. List ten dotyczy rozkazu, który otrzymał od Hannsa Rautera odnośnie do kwestii żydowskiej, i został wysłany do niemieckiego komisarza generalnego resortu administracji i sprawiedliwości Friedricha Wimmera (NIOD, 20, Arch. VuJ, Stab, dok. 60310-11); por. de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 5, s. 1069–1070; Griffioen, Zeller, *Jodenvervolging...*, s. 316–317 (przyp. 348 na s. 789), 318 (przyp. 354–356 na s. 789).

ogółu). Wszelako w obu krajach na niższym poziomie rodzimi urzędnicy nadal brali udział na przykład w wysyłce Żydów do obozów pracy wiosną 1942 r.²⁵

Krótko przed rozpoczęciem masowych deportacji w lipcu 1942 r. Żydzi mieli w tych trzech krajach odmienny status. Wynikało to z charakteru organizacji centralnych narzuconych Żydom w 1941 r., takich jak amsterdamski Judenrat, który nie miał jakiegokolwiek formalnego umocowania, używano do wykonywania różnego rodzaju zarządzeń. Podlegał niemieckim władzom cywilnym i policyjnym w Amsterdamie wyłącznie na poziomie lokalnym, i tak pozostało nawet po tym, jak zakres jego władzy rozszerzono na cały kraj jesienią 1941 r. Jednocześnie podobne struktury narzucono Belgii i Francji, ale policja niemiecka nie zyskała nad nimi pełnej kontroli. W Belgii niemiecka Policja Bezpieczeństwa musiała dzielić się władzą nad narzuconą organizacją Association des Juifs en Belgique (AJB) z władzami wojskowymi i belgijskim Ministerstwem Spraw Wewnętrznych, a zatem na poziomie krajowym. We Francji Union Générale des Israélites de France (UGIF) formalnie i wręcz wyłącznie podlegał władzom francuskim (CGQJ), a nie okupantowi. Ponadto UGIF była podzielona na dwa oddziały: jeden funkcjonował w okupowanej części północnej, a drugi w nieokupowanej południowej²⁶.

W Holandii narzucenie Żydom godziny policyjnej, przekształcenie na początku lipca 1942 r. istniejącego obozu dla uchodźców żydowskich w Westerbork w obóz przejściowy podporządkowany SS dopełniły proces segregacji i przygotowań do deportacji. Mniej więcej w tym samym czasie w Belgii utworzono specjalne biuro do spraw „naboru siły roboczej” w ramach AJB, które wykonywało dyrektywy Policji Bezpieczeństwa, a w Mechelen – położonym dokładnie pomiędzy Brukselą a Antwerpią – założono obóz przejściowy, również podległy SS²⁷.

²⁵ Presser, *Ashes...*, s. 94–111; Griffioen, Zeller, *Jodenvervolging...*, s. 317–324; *La Belgique docile...*, rozdz. 9; Sophie Vandepontseele, *Le travail obligatoire des Juifs en Belgique et dans le nord de la France* [w:] *Les Curateurs du ghetto: l'Association des Juifs en Belgique sous l'occupation nazie*, red. Jean-Philippe Schreiber, Rudi van Doorslaer, Brussels: Labor, 2004, s. 189–231; Insa Meinen, *Die Shoah in Belgien*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2009, s. 30–33.

²⁶ Dan Michman, *Jewish Headships under Nazi Rule: The Evolution and Implementation of an Administrative Concept* [w:] *idem, Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*, Portland–London: Vallentine Mitchell, 2003, s. 159–175. Na temat AJB zob. *Les Curateurs du ghetto...*; Meinen, *Die Shoah...*, s. 59–82. Na temat UGIF zob. Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Response and Internal Conflicts, 1940–1944*, New York–Oxford: Oxford University Press, 1987; Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience: French Jewish leadership during the Holocaust*, Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 1987. Na temat Judenratu w Amsterdamie zob. de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 4 (1972), rozdz. 18; t. 5 (1974), rozdz. 6, 12; t. 6 (1975), rozdz. 1, 4; t. 7 (1976), rozdz. 2; Presser, *Ashes...*, rozdz. 4; Moore, *Victims...*, rozdz. 6.

²⁷ Presser, *Ashes...*, rozdz. 7; Willy Lindwer, we współpracy z Karin van Coeverden, *Kamp van Hoop en Wanhoop. Getuigen van Westerbork, 1939–1945*, Amsterdam: Balans, 1990; Stein-

Tabela 3. Działania antyżydowskie lipiec 1940–lipiec 1942 r. Okupant niemiecki

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– swoboda działania, następstwa sporów o kompetencje	– rosnące wpływy policji niemieckiej po strajku lutowym 1941; zastraszanie Żydów osadzeniem w Mauthausen – wyższy dowódca SS i Policji (HSSPF, Rauter) ma kontrolę nad: policją niemiecką i holenderską kosztem władz miejscowych	– działania antyżydowskie pozostają w rękach administracji wojskowej (Reeder) – nie ma HSSPF: policja niemiecka pozostaje podporządkowana administracji wojskowej	– współpraca niemiecko-francuska na najwyższym szczeblu w działaniach antyżydowskich – wprowadzenie HSSPF (Ober, maj 1942), mającego kontrolę nad policją niemiecką i deportacjami Żydów kosztem administracji wojskowej
– pozycja referatów do spraw żydowskich w strukturach niemieckiej Policji Bezpieczeństwa przed rozpoczęciem deportacji	mocna – pełna kontrola nad narzuconą organizacją żydowską (Judenrat) – pełna kontrola nad organizacją deportacji i aresztowań Żydów	średnia – częściowa kontrola nad narzuconą organizacją (AJB) – częściowa kontrola nad organizacją deportacji i aresztowań Żydów	słaba – brak kontroli nad narzuconą organizacją (UGIF) – brak kontroli nad aresztowaniami Żydów z uwagi na porozumienie Ober-Bousquet (początek lipca 1942 r.)

berg, *La Persécution...*, s. 162, 168, 235–237; Markus Meckl, *Wartesaal vor Auschwitz: Das Lager Mechelen (Malines) [w:] Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945*, red. Wolfgang Benz, Barbara Distel, Berlin: Metropol, 2004, s. 39–48.

Tabela 4. Działania antyżydowskie, lipiec 1940–lipiec 1942 r. Czynniki krajowe i lokalne

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– pozycja i rola najwyższych rodzimych władz i rodzimej regularnej policji przed masowymi deportacjami (czerwiec–lipiec 1942)	<p>słaba</p> <p>– Żydzi usuwani z najwyższych stanowisk urzędniczych w administracji cywilnej</p> <p>– reorganizacja i centralizacja policji holenderskiej powodująca jej podporządkowanie SS (HSSPF)</p>	<p>średnia</p> <p>– Żydzi usuwani z najwyższych stanowisk urzędniczych z wyjątkiem kierownictwa AJB oraz Żydów mających obywatelstwo belgijskie (ok. 4000)</p> <p>– brak podległości policji belgijskiej SS (brak HSSPF)</p>	<p>mocna</p> <p>– trwałe zaangażowanie rządu Vichy (Laval, CGQJ) i policji (Bousquet) w podejmowaniu decyzji oraz wykonywanie działań antyżydowskich</p> <p>– porozumienie francusko-niemieckie (HSSPF): deportacji podlegają tylko Żydzi o b c o k r a j o w c y aresztowani przez policję francuską</p>
– reakcje społeczne i protesty	<p>– listopad 1940: protesty</p> <p>– luty 1941: powszechny strajk protestacyjny w Amsterdamie i okolicznych miastach</p> <p>– luty i maj 1942: protesty Kościołów</p> <p>– maj 1942: protesty po wprowadzeniu obowiązku noszenia żółtej gwiazdy</p>	<p>– do czerwca 1942: brak protestów publicznych, przeważa obojętność i bierność</p> <p>– czerwiec 1942: protesty po wprowadzeniu obowiązku noszenia żółtej gwiazdy</p>	<p>– do czerwca 1942: brak protestów publicznych, przeważa obojętność i bierność</p> <p>– czerwiec 1942: protesty po wprowadzeniu obowiązku noszenia żółtej gwiazdy (tylko strefa okupowana)</p>

Tabela 5. Działania antyżydowskie lipiec 1940–lipiec 1942 r. Ludność żydowska

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– pozycja narzucanych organizacji żydowskich	słaba – amsterdamski Judenrat (Joodsche Raad): brak formalnego statusu, niewielka przestrzeń do negocjacji, całkowicie podporządkowany niemieckim władzom cywilnym i policyjnym na szczeblu lokalnym	średnia – AJB: status oficjalny, większa przestrzeń do negocjacji, podporządkowana administracji wojskowej i belgijskim władzom na poziomie krajowym	mocna – UGIF: status oficjalny, większa przestrzeń do negocjacji, podporządkowana władzom, a nie okupantowi niemieckiemu – podział na: UGIF-N (strefa okupowana) oraz UGIF-S („wolna strefa”)
– pozycja, reakcje ludności, organizacje alternatywne	– po strajku lutowym 1941 coraz większa zależność od Judenratu – Żydzi holenderscy (85%): przede wszystkim legalizm, adaptacja, renesans życia kulturalnego i społecznego – organizacja alternatywna (Żydowski Komitet Koordynacyjny) zmarginalizowana i rozwiązana (listopad 1941)	– Żydzi belgijscy (7%): przede wszystkim legalizm i adaptacja – imigranci i uchodźcy (93%): prasa podziemna, organizacje alternatywne (syjoniści, komuniści, bundyści)	– Żydzi francuscy (ok. 50%): przede wszystkim legalizm i adaptacja – imigranci i uchodźcy (ok. 50%): prasa podziemna, organizacje alternatywne (syjoniści, komuniści, bundyści), rozwój organizacji samopomocowych

Deportacje, opór, ukrywanie się i ucieczki, lipiec 1942–wrzesień 1944/maj 1945 r.

Planowanie i organizacja

W przeprowadzaniu deportacji ważne były trzy czynniki: 1) możliwości transportowe, tj. dostępność pociągów, 2) liczebność dostępnych sił policyjnych, 3) stopień swobody działania zaangażowanej w nie bezpośrednio policji niemieckiej, a szczególnie referatów do spraw żydowskich (*Judenreferat*) w tych trzech krajach. Jak i kiedy czynniki te wpłynęły na różnice w odsetkach deportowanych Żydów w poszczególnych krajach?

W kwestii możliwości transportowych działający w Berlinie Adolf Eichmann (1906–1962) postrzegał Francję, Belgię i Holandię jako całość, gdy chodziło o zamawianie pociągów niemieckich. Po pewnych zmianach pod koniec 1942 r. planował deportować 40 tys. Żydów z Francji, 10 tys. z Belgii i 40 tys. z Holandii. Na potrzeby tej operacji udostępniono niemieckie pociągi²⁸.

Co się tyczy dostępności aparatu policyjnego w tych trzech krajach – we Francji okupant dysponował 2400 funkcjonariuszami Policji Bezpieczeństwa i 5 tys. Policji Porządkowej. Były to siły stosunkowo nieliczne na tak rozległy kraj, tym bardziej że służyły do zwalczania ruchu oporu. Z tego powodu policja niemiecka ściśle współpracowała z policją francuską od początku okupacji, szczególnie w walce ze wspólnym wrogiem – podziemną partią komunistyczną²⁹.

Rząd Vichy dążył do uzyskania jak największej autonomii i starał się w miarę możliwości unikać bezpośrednich interwencji niemieckich. W maju 1942 r. w okupowanej Francji powołano wyższego dowódcę SS i policji – Karla Oberga (1897–1965). Od tego momentu zarówno we Francji, jak i w Holandii istniał HSSPF, który całkowicie kontrolował sprawy policji niemieckiej, w tym deportacje Żydów. W tej dziedzinie władze wojskowe we Francji nie odgrywały już istotniejszej roli. W czasie toczących się na początku lipca negocjacji ze stroną francuską Oberg i dowódca Policji Bezpieczeństwa Helmut Knochen (1910–2003) postawili warunek: większa autonomia dla policji francuskiej w strefie okupowanej będzie możliwa tylko wtedy, gdy będzie ona współpracować przy deportacjach Żydów. Rząd francuski, Pétain i Laval, oraz nowy szef policji francuskiej René Bousquet (1909–1993) byli gotowi przystać na te warunki – nawet w strefie okupowanej – ale tylko w odniesieniu do Żydów obcokrajowców i bezpieczeństwa. Potwierdzenie znajdziemy w protokole z posiedzenia gabinetu francuskiego z 3 lipca 1942 r.: „Musimy odróżnić Żydów francuskich od szumowin, jakie przysłali sami Niemcy”³⁰. Strona niemiecka przyjęła ten warunek, gdyż pozwalało im to rozpocząć masowe deportacje. Po tych uzgodnieniach w obławach i deportacjach Żydów mogło wziąć udział 100 tys. policjantów francuskich (z tego 30 tys. w okolicach Paryża)³¹.

²⁸ List ekspresowy Adolfa Eichmanna do Auswärtiges Amt, 22 VI 1942 r. [w:] *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, seria E: 1941–1945, t. 3 (1974), s. 43; por. *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien: Dokumente*, red. Serge Klarsfeld, Maxime Steinberg, New York–Paris: Beate Klarsfeld Foundation/CDJC, 1980, s. 28–29.

²⁹ Kasten, *Gute Franzosen...*, s. 21, 28; *idem, Zwischen Pragmatismus und exzessiver Gewalt. Die Gestapo in Frankreich 1940–1944* [w:] *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. „Heimatfront“ und besetztes Europa*, red. Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, s. 362–382, szczególnie 364, 368–370; Umbreit, *Militärbefehlshaber...*, s. 111–112.

³⁰ Z protokołu z posiedzenia gabinetu w Vichy z 3 lipca 1942 r., które poprowadził szef rządu marszałek Henri-Philippe Pétain, a współprzewodniczył mu Pierre Laval (Archives Nationales [Archiwa Narodowe w Paryżu], III 1A 2, 7, 9, cyt. za: Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Le rôle de Vichy...*, t. 1, s. 233).

³¹ CDJC, dok. XXVI-40, *Auszug, Aktenvermerk*, podpisane przez Herberta-Martina Hagena (osobistego doradcę i asystenta Oberga), 4 VII 1942 r., za: *Recueil*, t. 4, s. 1010–1013; Kasten,

W Belgii stacjonowało 1800 policjantów niemieckich. Większość stanowili żandarmi (Feldgendarmerie, Geheime Feldpolizei), podlegli bezpośrednio władzom wojskowym, a nie dowódcom SS – jak w Holandii i Belgii. Gruppenführer SS Reeder gotów był wykorzystać żandarmerię w obławach na Żydów, ale była mu ona potrzebna do innych zadań, takich jak walka z belgijskim ruchem oporu³². Co więcej, chciał uniknąć protestów i niepokojów wśród władz i ludności belgijskiej. Dlatego też podczas spotkania Reедера z Himmlerem w lipcu 1942 r. postanowiono, że około 4 tys. Żydów mających obywatelstwo belgijskie nie zostaną deportowanych – do odwołania³³.

W Holandii Rauter dysponował około 4700 policjantami niemieckimi (Orpo i Sipo). Mógł również wykorzystać policję holenderską (co zresztą czynił), a w latach 1941–1942 zreorganizowano ją w taki sposób, że była *de facto* podporządkowana tylko jemu, po mianowaniu na kluczowe stanowiska proniemieckich funkcjonariuszy. Władzę nad policją holenderską odebrano burmistrzom i holenderskiemu Ministerstwu Spraw Wewnętrznych³⁴. W Amsterdamie, gdzie mieszkało 60 procent żydowskiej ludności Holandii, szefem policji, któremu podlegało 2600 policjantów, był holenderski nazista mianowany przez Rautera po strajku lutowym 1941 r.³⁵ Zarówno policja holenderska, jak i Żydzi holenderscy zostali wyjęci spod kontroli władz holenderskich, które na to przystały. Gdy rozpoczęły się deportacje, władze te nie zaprotestowały³⁶.

Trzeci czynnik – stopień samodzielności policji niemieckiej bezpośrednio zaangażowanej w tę operację – można ustalić tylko przez analizę sekwencji deportacji w tych trzech krajach.

Gute Franzosen..., s. 26–28, 69–73, 97–99; Pascal Froment, *René Bousquet*, Paris: Stock, 1994, s. 190–197; Berlière, Chabrun, *Les policiers français...*, s. 32–34, 227 (przyp. 2), 229.

³² Steinberg, *La Persécution...*, s. 193, przyp. 4; s. 304, przyp. 78; Étienne Verhoeyen, *La Belgique occupée. De l'an 40 à la Libération*, Brussels: De Boeck-Wesmael, 1994, s. 534; Meinen, *Die Shoah...*, s. 44–50, 87, 109, 147–148, 166–170.

³³ CDJC, dok. CXXVIIa-8, Telegram Wenera von Bargena, „Dienststelle des Auswärtigen Amtes”, Bruksela, 9 VII 1942 r., do Auswärtiges Amt w Berlinie, za: *Die Endlösung...*, s. 32–33.

³⁴ Cyrille Fijnaut, Guus Meershoek, Jos Smeets, Ronald van der Wal, *The Impact of the Occupation on the Dutch police* [w:] *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe*, red. Cyrille Fijnaut, Leuven: Leuven University Press, 2004, s. 91–132, szczególnie 100–101; de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 5, s. 467–470; Romijn, *Burgemeesters...*, s. 455.

³⁵ Meershoek, *Dienaren...*, s. 152 i n., 172–189, 248; *idem*, *De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden* [w:] *Oorlogsdocumentatie '40-'45: Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, red. N.D.J. Barnouw i in., Zutphen: Walburg Pers, 1992, s. 9–43, szczególnie 24, 40 (przyp. 76); *idem*, *The Amsterdam Police and the Persecution of the Jews* [w:] *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Re-examined*, red. Michael Berenbaum, Abraham J. Peck, Bloomington: Indiana University Press U& USHMM, 1998, s. 284–300.

³⁶ NIOD, 207, FO/SD, box 63, 5403: E362443–E362447, List przedstawiciela niemieckiego MSZ w Hadze Ottona Benego do MSZ w Berlinie, D III 614, Dot.: Abtransport der Juden, 31 VII 1942 r.

Pierwsza faza deportacji, lipiec–połowa listopada 1942 r.

We Francji pierwsze obławy i deportacje na większą skalę rozpoczęły się w połowie lipca 1942 r. od drobniawo przygotowanych masowych obław w okolicach Paryża, przeprowadzonych przez policję francuską, korzystającą ze spisów nazwisk i adresów zaczerpniętych z francuskich rejestrów. W latach 1940–1941 władze francuskie zarejestrowały prawie 290 tys. Żydów, w tym niemal 150 tys. w regionie paryskim³⁷. W wielkiej obławie z 16–17 lipca 1942 r. (*rafle du Vélodrome d'Hiver*) policja paryska aresztowała niemal 13 tys. Żydów, w tym 3 tys. dzieci mających obywatelstwo francuskie³⁸. Od początku sierpnia obław dokonywano również w strefie nieokupowanej, początkowo w obozach internowania, a krótko potem w miastach. Wszystkie przeprowadziła z dużą brutalnością policja francuska, na oczach wielu nieżydowskich świadków. W ręce nazistów oddano ponad 10 tys. Żydów obcokrajowców i bezpaństwowców, w tym kobiet, dzieci i ludzi starszych. Wszystkich aresztowanych Żydów przewieziono Kolejami Francuskimi do obozu przejściowego w Drancy na przedmieściach Paryża, zarządzanego i pilnowanego przez policję francuską. Z tego obozu Kolejami Niemieckimi Żydów tych przewieziono do Auschwitz i innych obozów zagłady w Polsce. Deportacje wywołały liczne protesty we Francji, szczególnie wśród hierarchów kościelnych w strefie nieokupowanej na południu kraju. Zaprotestowały też organizacje humanitarne i próbowały interweniować. Za kulisami Stany Zjednoczone wywierały na rząd Vichy presję polityczną. Obawiając się utracić resztki politycznego poparcia, na początku września 1942 r. Pétain i Laval postanowili czasowo zawiesić masowe aresztowania Żydów³⁹. Od tego momentu władze francuskie ograniczały się przeważnie do nierzucających się w oczy, prowadzonych na małą skalę aresz-

³⁷ Berlière, Chabrun, *Les policiers français...*, s. 220–225, 231; Gérard Noiriel, *Les origines républicaines de Vichy*, Paris: Hachette, 1999, s. 138–146, 179; Poznanski, *Jews in France...*, s. 95–101. Szerzej na ten temat zob. René Rémond, *Le 'fichier Juif'*, Paris: Plon, 1996; Tal Bruttman, *Au bureau des affaires juives. L'administration française et l'application de la législation antisémite (1940–1944)*, Paris: La Découverte, 2006, s. 105–121 (rozdz. 7).

³⁸ Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Le rôle de Vichy...*, t. 1, s. 361–362; *idem*, *Le Calendrier de la persécution des Juifs en France 1940–1944*, Paris: FFDJF, 1993, s. 305–306; Maurice Rajfus, *La police de Vichy: les forces de l'ordre françaises au service de la Gestapo 1940–1944*, Paris: Le Cherche Midi, 1995, s. 118–125, 153–164.

³⁹ CDJC, dok. XLIX-42, Notatka podpisana przez Hagena, 3 IX 1942 r., za: *Recueil*, t. 5, s. 1400–1404; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Le rôle de Vichy...*, t. 1; Baruch, *Servir...*, s. 101–102, 226; Berlière, Chabrun, *Les policiers français...*, s. 226–229, 236–241, 247; Kasten, *Gute Franzosen...*, s. 98–100, 168; Cohen, *Persécutions et sauvetages...*, s. 269–282, 299; Marrus, Paxton, *Vichy France...*, s. 250–279; Wolfgang Seibel, *Macht und Moral. Die „Endlösung der Judenfrage“ in Frankreich, 1940–1944*, Konstanz: Konstanz University Press, 2010, rozdz. 6–7. Na temat amerykańskich nacisków na rząd francuski w sierpniu i wrześniu 1942 r. zob. Archives Ministère des Affaires Étrangères (MAE), C 140, Telegram z 16 IX 1942 r. wysłany przez francuskiego ambasadora Gastona Henri-Haye z Waszyngtonu do francuskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, przedrukowany w: Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Le rôle de Vichy...*, t. 1, s. 438–439.

towań Żydów mających obywatelstwo konkretnych krajów, jak również pojedynczych osób naruszających regulacje antyżydowskie.

W Belgii i Holandii deportacje Żydów na większą skalę również rozpoczęły się w lipcu i trwały przez kolejne trzy miesiące. W odróżnieniu od Francji protesty Kościołów w Holandii w najmniejszym stopniu nie hamowały deportacji. Kościoły protestanckie i katolicki wystosowały wspólny telegram protestacyjny do Seyss-Inquarta i innych władz niemieckich. Treść tego dokumentu odczytano podczas mszy we wszystkich kościołach katolickich i części protestanckich. W odwecie Seyss-Inquart postanowił aresztować Żydów ochrzczonych w Kościele katolickim i deportować ich w pierwszej kolejności⁴⁰. W przeciwieństwie do Francji i Holandii w Belgii na początku deportacji nie nastąpiły publiczne protesty.

W Belgii i Holandii policja niemiecka początkowo wysyłała indywidualne wezwania do „pracy na Wschodzie pod nadzorem policyjnym”, zignorowane przez połowę Żydów w obu krajach⁴¹. Policja niemiecka musiała więc zmienić metody. W Amsterdamie odpowiedziała trzema niewielkimi obławami: Żydów aresztowano i przetrzymywano jako zakładników, aby wywrzeć nacisk na tych, którzy dostali wezwania. Zakładnikom i wszystkim Żydom, którzy nie stawili się na wezwanie, zagrożono deportacją do obozu Mauthausen. W porównaniu z tą ewentualnością obóz przejściowy w Westerbork z żydowskim samorządem i tzw. praca na Wschodzie wydawały się mniejszym złem. Na początku września regularne jednostki policji holenderskiej – szczególnie w Amsterdamie – zostały zaangażowane do aresztowań Żydów podczas wieczornej godziny policyjnej. Dysponowały spisami nazwisk i adresów, sporządzonych na podstawie rejestrów 140 tys. Żydów, opartych na spisie przeprowadzonym w 1941 r. na polecenie Niemców przez władze gmin i urzędników holenderskich. Ale kilka tygodni później ze względu na rosnącą niechęć regularną policję holenderską zastąpiono specjalnymi proniemieckimi oddziałami policji – Policyjnym Batalionem Amsterdam (PBA), później Ochotniczą Policją Pomocniczą (Vrijwillige Hulppolitie, VHP), złożoną z holenderskich narodowych socjalistów. Rozkazy przychodziły bezpośrednio od niemieckiej Policji Bezpieczeństwa. Na terenach wiejskich do kwietnia 1943 r. w aresztowaniach Żydów brała udział regularna policja holenderska⁴².

⁴⁰ Robert Kempner, *Edith Stein und Anne Frank: Zwei von Hunderttausend. Die Enthüllungen über die NS-Verbrechen in Holland vor dem Schwurgericht in München. Die Ermordung der „nichtarischen“ Mönche und Nonnen*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder KG, 1968, s. 85–110; de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 6, s. 12–23; Wolfgang Seibel, Jörg Raab, *Verfolgungsnetzwerke. Arbeitsteilung und Machtdifferenzierung in den Verfolgungsapparaten des Holocaust*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie”, czerwiec 2003, t. 55, nr 2, s. 197–230; Griffioen, Zeller, *Jodenvervolging...*, s. 565–566.

⁴¹ De Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 6, s. 5–10, 25–31; Meershoek, *Dienaren...*, s. 236; Steinberg, *L'Étoile...*, t. 2, s. 180, 193–194 (przyp. 25–27); *idem*, *La Persécution...*, s. 233–250; Meinen, *Die Shoah...*, s. 42–43, 84.

⁴² De Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 6, s. 226, 244–246, 250, 339–340; Presser, *Ashes...*, s. 140–145, 149, 155–156, 158–163, 391–392; Meershoek, *Dienaren...*, s. 234–247, 249, 258, 267–

W Belgii od połowy sierpnia 1942 r. żandarmeria niemiecka przeprowadzała obławy i dokonywała aresztowań na ulicach Antwerpii i Brukseli, gdzie mieszkało 90 procent wszystkich Żydów. Mimo że władze dysponowały danymi z rejestrów zawierającymi nazwiska i adresy niemal 56 tys. – dostarczonymi w większości przez władze gmin belgijskich i udostępnionymi policji niemieckiej – akcje te przeprowadzono brutalnie i publicznie. W Antwerpii niemiecka Policja Bezpieczeństwa zmusiła policję municypalną do pomocy w dwóch łapankach – jednej w sierpniu, drugiej we wrześniu. Próba zaangażowania policji brukselskiej w podobną obławę na początku września nie udała się ze względu na odmowę burmistrza⁴³.

W Belgii i Francji celem obław byli głównie imigranci żydowscy z Europy Wschodniej. Miało to decydujące znaczenie dla tworzenia podziemnych żydowskich organizacji samopomocy. Wiele z tych organizacji istniało legalnie przed wojną i przez pierwsze lata okupacji, ale teraz przystosowywały się do gwałtownie pogarszającej się sytuacji i zeszyły do podziemia. W następstwie pierwszych większych publicznych obław pozostali na wolności Żydzi czuli się zachęceni do wybrania rozwiązań nielegalnych, ukrywania się, zdobywania fałszywych dokumentów, przeprowadzki pod na poły tajny adres czy ucieczki do Szwajcarii lub Hiszpanii⁴⁴.

W odróżnieniu od brutalnych akcji publicznych we Francji i Belgii, w Holandii aresztowań dokonywano wieczorami podczas godziny policyjnej, na podstawie drobiazgowo przygotowanych list nazwisk i adresów, z dala od widoku publicz-

272, 288; *idem, The Amsterdam Police...*; Bob Moore, *Survivors: Jewish self-help and rescue in Nazi-occupied Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2010, s. 214; *idem, Victims...*, s. 92–95, 152, 206–209; Ad van Liempt, *Hitler's Bounty Hunters. The Betrayal of Jews (in Holland)*, Oxford: Berg, 2005; Romijn, *Burgemeesters...*, s. 442; Bart van der Boom, „*Wij weten niets van hun lot*”. *Gewone Nederlanders en de Holocaust*, Amsterdam: Boom, 2012, s. 394–401; Christoph Kreutzmüller, *Die Erfassung der Juden im Reichskommissariat der besetzten niederländischen Gebiete*, w: *Besatzung, Kollaboration, Holocaust. Neue Studien zur Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, red. Johannes Hürter, Jürgen Zarusky, München: Institut für Zeitgeschichte, 2008, s. 21–44.

⁴³ Steinberg, *L'Étoile...*, t. 2, s. 177–181, 195–199, 207; *idem, La Persécution...*, s. 233–50, 267–280; Lieven Saerens, *Étrangers dans la cité. Anvers et ses Juifs (1880–1944)*, Brussels: Labor, 2005, s. 698–724 (rozdz. 10); *idem, Rachel, Jacob, Paul et les autres. Une histoire des Juifs à Bruxelles*, Brussels: Mardaga/CEGESOMA, 2014; *Gewillig België...*, s. 568–576; Meinen, *Die Shoah...*, s. 41–48, 83–84.

⁴⁴ Na temat Belgii zob. Steinberg, *L'Étoile...*, t. 2, s. 114–116, 216–218; t. 3, cz. 1, s. 40–46, 75–81; *Belgium and the Holocaust...*, s. 347–455; Meinen, *Die Shoah...*, s. 92–95, 113–147 (rozdz. 4), 182–185. Na temat Francji zob. Adler, *The Jews of Paris...*, rozdz. 9; Cohen, *Persécutions...*, s. 383–386, 445–448, 482–488; Susan Zuccotti, *The Holocaust, the French, and the Jews*, New York: BasicBooks, 1993, rozdz. 12; Poznanski, *Jews in France...*, rozdz. 11; Robert Belot, *Aux frontières de la liberté. Vichy-Madrid-Alger-Londres. S'évader de France sous l'Occupation*, Paris: Fayard, 1998; Limore Yagil, *Chrétiens et Juifs sous Vichy (1940–1944). Sauveteage et désobéissance civile*, Paris: Cerf, 2005.

nego. Krótko po rozpoczęciu deportacji policja i inne agendy niemieckie zaczęły udzielać tymczasowych zwolnień. Jesienią 1942 r. z tej możliwości mogło skorzystać około 46 tys. Żydów, czyli jedna trzecia znajdujących się na tym terenie. System ten został zaprojektowany w taki sposób, by umożliwić ruch transportów w regularnych odstępach. Jednocześnie Niemcy mogli realizować w stosunku do Żydów politykę „dziel i rządź”; złudzenie, że niektórzy uzyskają szansę na przetrwanie, miało podkopać ich solidarność. Chodziło o to, by wierzyli, iż mają coś do stracenia. Niemiecki prześladowca zakładał, że o postawie i reakcjach ofiar decydowały po części ich oczekiwania: względne poczucie bezpieczeństwa, jakie dawała pieczętka w dowodzie tożsamości, która pozwalała im pozostać w legalnym, figurującym w rejestrze miejscu zamieszkania, przez co (dotychczas) nie podjęli prób ukrycia się bądź ucieczki. Wywołało to również spory, poczucie bezsilności i postępującą demoralizację wśród wielu z tych, którzy nie kwalifikowali się do zwolnienia z deportacji. Ponadto do 1942 r. większość Żydów w dużych miastach (takich jak Amsterdam i Haga) została poddana segregacji i spauperyzowana. Ludzie ci nie mieli zasobów ani kontaktów, które ułatwiłyby im zejście do podziemia. Ukrywający się obawiali się kary śmierci w razie dekonspiracji bądź denuncjacji. Pod koniec roku zniesiono pierwsze zwolnienia od deportacji, a do grudnia deportowano 38 tys. Żydów. Następnie stopniowo zniesiono większość zwolnień, a osoby dysponujące jeszcze ważnymi dokumentami uprawniającymi do zwolnienia od deportacji, które pozostały w swych miejscach zamieszkania, zostały aresztowane podczas nocnej godziny policyjnej⁴⁵. Zarazem istniała też nieproporcjonalnie duża liczba pojedynczych Żydów działających niemal we wszystkich sektorach holenderskiego podziemia i ruchu oporu⁴⁶.

Odsetek Żydów deportowanych z Holandii w pierwszej fazie deportacji był wysoki w porównaniu z Francją i Belgią. Różnica ta była spowodowana ewakuacją obozów pracy dla Żydów na północy i wschodzie kraju, do których wysyłało żydowskich mężczyzn od początku 1942 r. Po rozpoczęciu deportacji w lipcu rozpowszechniło się przekonanie, że lepiej zostać skierowanym do Holandii niż

⁴⁵ NIOD, arch. HSSPF, BdS, IVB4, t. 183f, Tajne, Protokół posiedzenia u komisarza Rzeszy w sprawie selekcjonowania Żydów, 16 X 1942 r., kopia, k. 1 (zob. również mikrofilm 311). NIOD, arch. HSSPF, IV B 4, t. 172b, Rüstungs-Inspektion Niederlande do komisarza generalnego ds. bezpieczeństwa [Generalkommissar für das Sicherheitswesen] Rautera, 2 grudnia 1942 r.; NIOD, arch. HSSPF, VI, BdS, t. 181a, Raport sporządzony przez IVB4-Haga, Przyrost liczby Żydów zwolnionych [jüdischen Rückstellungsgruppen] w Holandii (stan na 20 III 1943 r.); Oświadczenie Wilhelma Harstera podczas jego procesu w Monachium, 9 II 1966 r., cyt. za: Kempner, *Edith Stein...*, s. 156; por. de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 6, s. 227–228, 270–274, 316–317; Presser, *Ashes...*, s. 166–167; Willy Lindwer, we współpracy z J. Houwink ten Cate, *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941–1943*, The Hague: SDU, 1995, s. 28–29, 53–54.

⁴⁶ Presser, *Ashes...*, s. 278–284; Ben Braber, „*This cannot happen here*”. *Integration and Jewish resistance in the Netherlands, 1940–1945*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013.

być wysłanym do obozu pracy w Polsce. Na rozkaz Rautera i dowódcy Policji Bezpieczeństwa Wilhelma Harstera (1904–1991) na początku października tego roku wszyscy mężczyźni i ich rodziny pozostający poza obozami – ponad 12 tys. ludzi – zostali ujęci i niemal wszystkich deportowano do Auschwitz w tym samym miesiącu. W ten sposób wywieziono 12 procent ogólnej liczby deportowanych Żydów, co dało największą liczbę deportowanych z Holandii w jednym miesiącu⁴⁷.

We Francji i w Belgii policja niemiecka nie potrafiła osiągnąć podobnej skali deportacji. Szczególnie we Francji, szefowie policji niemieckiej Oberg i Knochen musieli liczyć się z koniecznością utrzymania ładu publicznego, walką z francuskim ruchem oporu i niezwykle znaczącym wkładem Francji w niemiecki wysiłek wojenny⁴⁸. Gdy więc we wrześniu 1942 r. Laval odmówił prowadzenia dalszych aresztowań Żydów, szefowie policji niemieckiej powstrzymywali zapędy swych specjalistów od spraw żydowskich, którzy nie mogli wykorzystać ani jednego z trzydziestu niemieckich pociągów, jakie udostępniono Francji w październiku⁴⁹. Mimo wysiłków Eichmanna w Berlinie i jego przedstawiciela w Paryżu szefom policji niemieckiej poparcia nie udzielił Reichsführer SS Himmler⁵⁰. Szczyt deportacji z ewakuowanych obozów pracy w Holandii, jaki przypadł na październik 1942 r., i je d n o c z e s n a stagnacja we Francji wyjaśniają dziesięcioprocentową różnicę w odsetkach deportowanych z obu tych krajów w połowie listopada⁵¹.

W Belgii niemiecka Policja Bezpieczeństwa – dowodzona przez Ernsta Ehlersa (1909–1980) od grudnia 1941 do stycznia 1944 r. – organizowała deportacje Żydów, podobnie jak to się działo w Holandii, ale nie dysponowała poważniejszymi siłami pozostającymi w stałej gotowości. Policja niemiecka w Belgii nie miała też pełni władzy nad AJB, którą narzucono ludności żydowskiej⁵². Inaczej w Holandii – policja niemiecka miała tam pełną kontrolę nad sprawami policyjnymi i nad narzuconą Żydom organizacją – amsterdamskim Judenratem.

W Belgii rychło okazało się, że obławy z sierpnia i września 1942 r. nie spełniają niemieckich oczekiwań: pozostali w kraju Żydzi odmówili noszenia żółtej gwiazdy, sprzedali meble, starali się zdobyć fałszywe dokumenty, ukryć się lub

⁴⁷ NIOD, arch. coll. 210: BDC, H-94, Hanns Rauter do Heinricha Himmlera w sprawie wydalenia Żydów, 24 IX 1942 r.; Presser, *Ashes...*, s. 169–173; de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 6, s. 237–241, 343; van der Boom, *Den Haag...*, s. 91–92.

⁴⁸ CDJC, dok. XXVc-177, Teleks Helmuta Knochena do Adolfa Eichmanna, 25 IX 1942 r., za: *Recueil*, t. 6, s. 1550–1551.

⁴⁹ CDJC, dok. DLXVI-10, Notatka Carla-Theo Zeitschela (ambasada niemiecka, Paryż), 16 IX 1942 r., za: *Recueil*, t. 5, s. 1484–1485 (fotokopia na s. 1486).

⁵⁰ CDJC, dok. XXVc-177, Teleks Helmuta Knochena (szefa Policji Bezpieczeństwa we Francji) do RSHA, IVB4, Berlin, 25 IX 1942 r., za: *Recueil*, t. 6, s. 1550–1551.

⁵¹ Raport Heinza Röthkego (Judenreferat, Paryż), 1 IX 1942 r., za: *Recueil*, t. 5, s. 1384–1385; Griffioen, Zeller, *Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations...*, s. 455.

⁵² Steinberg, *La Persécution...*, s. 117, przyp. 31.

uciec za granicę⁵³. W rezultacie pod koniec października 1942 r. trwale i dramatycznie spadła liczba deportowanych. D o p i e r o g d y zaczęła się ta stagnacja, tempo deportacji Żydów z Belgii spadło na skutek braku pociągów, niezbędnych dla frontu wschodniego, szczególnie w miesiącach zimowych 1942/1943 r. Ale w styczniu 1943 r., gdy kolejnych Żydów aresztowano indywidualnie, pociągi do deportacji ponownie Belgii udostępniono⁵⁴.

Na początku deportacji pierwsze formy zorganizowanej pomocy dla ukrywających się w tych trzech krajach skupiły się na dzieciach żydowskich. We Francji i w Belgii stanowiło to po części kontynuację powszechnej pomocy dla dzieci, którą rozpoczęto już na początku 1941 r. ze względu na poważne niedobory żywności, zwłaszcza w miastach. Od sierpnia 1942 r. istniejącą już nierzadko infrastrukturę, np. kolonie wiejskie dla dzieci, udostępniono również dzieciom żydowskim⁵⁵. W Holandii, gdzie przez pierwsze dwa lata okupacji panowała bardziej korzystna sytuacja gospodarcza, nie było tak dramatycznych braków żywności, pierwsze kroki mające na celu pomaganie dzieciom żydowskim podejmowały osoby prywatne, przeważnie studenci. Profesjonalną sieć pomocową zorganizowano dopiero kilka miesięcy później⁵⁶.

Na początku października 1942 r. niemieckie władze wojskowe ogłosiły powszechny zaciąg Belgów do pracy w niemieckich fabrykach. Wywołało to falę wstrząsów w społeczeństwie belgijskim i stanowiło istotny impuls do powstania

⁵³ Raport Wenera von Barga (placówka niemieckiego MSZ [Dienststelle des Auswärtigen Amtes], Bruksela) do MSZ w Berlinie w sprawie Żydów w Belgii, 1 XI 1942 r. [w:] *Trials of War Criminals before the Nuremberg International Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuremberg, October 1946–April 1949* [TWC, popularnie nazywane „zieloną serią”], Washington, DC: Government Printing Office, 1949–1953, t. 11, dok. NG-5219; por. *Die Endlösung...*, s. 54–55; Lucien Buysse, Rudi van Doorslaer i in., *Les Biens des Victimes des Persécutions anti-juives en Belgique. Spoliation, Rétablissement des droits*, Brussels: Office of the Prime Minister, 2001, zob. również: <http://www.combuysse.fgov.be>; Meinen, *Die Shoah...*, s. 92–95, 172–175, 182–184; Griffioen, Zeller, *Jodenvervolging...*, s. 422–424, 445, 620–621, 667, 1009.

⁵⁴ *Die Endlösung...*, s. 60; Steinberg, *L'Étoile...*, t. 2; *idem*, *La Persécution...*, s. 292–299.

⁵⁵ Hillel J. Kieval, *Legality and Resistance in Vichy France: the Rescue of Jewish Children* [w:] *The Nazi Holocaust: Historical articles on the destruction of European Jews*, red. Michael R. Marrus, Westport, CT: Meckler, 1989, t. 7, s. 482–509; Yagil, *Chrétiens et Juifs...*, s. 237–248, 363–369, 490–491; Sabine Zeitoun, *L'Œuvre de secours aux enfants (OSE) sous l'Occupation en France: Du légalisme à la Résistance, 1940–1944*, Paris: L'Harmattan, 1990, s. 145–149. Herman Vandormael, *Les enfants cachés se souviennent. Les années de guerre*, Brussels: Racine, 2010; Hanne Hellemans, *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Antwerp: Manteau, 2007; Joost Loncin, *Rafle dans les marolles. Quatre enfants juifs sauvés de la Shoah*, Louvain-la-Neuve: Éditions Versant Sud, 2003.

⁵⁶ Bert-Jan Flim, *Saving the Children. History of the Organized Effort to Rescue Jewish Children in the Netherlands 1942–1945*, streszczenie Jozien J. Driessen-van het Reve, tłum. Jeanette K. Ringold, Bethesda, MD: CDL Press, 2005; oryginalne wyd. holenderskie: *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942–1945*, Kampen: Kok, 1996.

Tabela 6. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, pierwsza faza: lipiec-połowa listopada 1942 r. Okupant niemiecki

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– możliwości transportowe dostępność pociągów	– wystarczające	– wystarczające (z wyjątkiem listopada)	– wystarczające
– planowanie liczby deportowanych (Eichmann, Berlin)	– 40 000	– 10 000, wzrost do 20 000 w sierpniu 1942	– 40 000
– dostępność sił policyjnych	– wystarczająca	– wystarczająca	– wystarczająca (niemiecko-francuska umowa policyjna z lipca 1942)
– swoboda działania agend niemieckich bezpośrednio zaangażowanych	– znaczna	– wystarczająca	– ograniczona
– metody	– wezwania do stawienia się – aresztowania pojedynczych osób w domach prowadzone przez policję niemiecką i holenderską – zastraszanie perspektywą deportacji do Mauthausen – „ewakuacja” obozów pracy – tymczasowe zwolnienia od deportacji	– wezwania do stawienia się – wielkie obławy organizowane przez niemiecką żandarmerię – aresztowania pojedynczych osób oraz niewielkich grup	– wielkie obławy i aresztowania w domach przez policję francuską w obu strefach – „ewakuacja” obozów internowania w „wolnej strefie” – aresztowania pojedynczych osób naruszających przepisy, deportacja jako środek karny

zorganizowanego ruchu oporu, ukrywania się i rozwoju sieci ułatwiających ucieczki. Wielu próbowało uchylić się od pracy przymusowej i otrzymywało wsparcie od rodaków. Żydzi mogli na tym skorzystać: wielu Belgów zdawało sobie teraz sprawę, co naprawdę oznacza groźba prześladowań i deportacji, których już doświadczyli Żydzi. Obowiązek pracy dla Belgów w Rzeszy wprowadzono we wrześniu/październiku 1942 r. Natomiast w Holandii podobne możliwości zorganizowanego ukrywania się na większą skalę miały pojawić się o wiele później

– po wielkich strajkach protestacyjnych na przełomie kwietnia i maja 1943 r., gdy również tam nasilił się nabór do pracy przymusowej w Niemczech⁵⁷.

Tabela 7. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, pierwsza faza: lipiec–połowa listopada 1942 r. Czynniki krajowe i lokalne

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– postawa/rola najwyższych władz	– najwyżsi urzędnicy administracji cywilnej: brak zaangażowania	– najwyżsi urzędnicy administracji cywilnej: brak zaangażowania (z wyjątkiem kierownictwa AJB)	– silne zaangażowanie lipiec–sierpień 1942, niewystarczająca współpraca we wrześniu–październiku 1942
– reakcje społeczne	– publiczne protesty Kościoła katolickiego i Kościołów protestanckich – oburzenie w prasie podziemnej	– brak publicznych protestów – oburzenie w prasie podziemnej	– publiczne protesty Kościoła katolickiego i Kościołów protestanckich oraz organizacji humanitarnych – oburzenie w prasie podziemnej
– udział miejscowej regularnej policji	– Amsterdam: wrzesień 1942, Haga jesień 1942, Rotterdam: niewystarczający – wieś: wystarczający	– Antwerpia: sierpień–wrzesień 1942 – pozostała część kraju: brak	– silny lipiec–sierpień 1942, w obu strefach, w tym w Paryżu – niewystarczający we wrześniu–październiku 1942
– możliwości ukrywania się	– niewystarczające	– niewystarczające, ale coraz większe od października 1942 (praca przymusowa Belgów w Rzeszy)	– niewystarczające, ale coraz większe od sierpnia–października 1942 (praca przymusowa Francuzów w Rzeszy)

⁵⁷ Na temat Belgii zob. Alain Colignon, *La résistance et l'aide aux réfractaires du travail obligatoire* [w:] *De verplichte tewerkstelling in Duitsland 1942-1945 – Le Travail obligatoire en Allemagne. Acta van het symposium gehouden te Brussel op 6 en 7 oktober 1992 / Actes de symposium tenu à Bruxelles les 6 et 7 octobre 1992*, red. Frans Sellselagh, Brussels 1993, s. 121–132; *Gewillig België...*, s. 604–605, 609. Na temat Francji zob. Pierre Laborie, *Résistants, vichysois et autres*, Paris: CNRS, 1980, s. 285; Jackson, *France...*, s. 503. Na temat Holandii zob. Pieter-Jan Bouman i in., *De April-Mei Stakingen van 1943*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1950 (streszczenie w języku angielskim na s. 437–456), s. 187–188; Benjamin A. Sijes, *De Arbeidsinzet: de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1966; Werner Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940-1945*, Oxford: Oxford University Press, 1972 (wyd. 1 1963), s. 74–75, 113–118.

Tabela 8. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, pierwsza faza: lipiec–połowa listopada 1942 r. Ludność żydowska

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– rola narzuconych organizacji żydowskich w deportacjach	– znaczna: pełna kontrola SS nad Judenratem, prowadzenie deprtacji, współpraca administracyjna, pomoc materialna dla aresztowanych Żydów	– średnia: słaba kontrola SS nad Judenratem, brak dalszego zaangażowania w deportacje po pierwszej fazie wezwań do stawienia się, pomoc materialna dla aresztowanych Żydów, domy AJB dla starców i sierocińce	– mała: brak kontroli SS nad UGIF, brak zaangażowania w deportacje – UGIF-N: pomoc materialna dla aresztowanych Żydów – UGIF-S: organizacja nadrzędna wobec tajnych sieci samopomocy
– organizacje alternatywne, reakcje indywidualne	– brak organizacji alternatywnych – przede wszystkim legalizm, zabieganie o zwolnienia od deportacji, wewnętrzny opór, ograniczone próby ucieczki – brak możliwości zorganizowanego ukrywania się; stosunkowo ograniczone ukrywanie się – stosunkowo duża liczba Żydów i n d y w i d u a l n i e czynnych w zorganizowanym holenderskim ruchu oporu	– organizacje alternatywne – Żydzi belgijscy: przede wszystkim legalizm – Żydzi imigranci: organizacja alternatywna Comité de Défense des Juifs (CDJ, wrzesień 1942), coraz więcej ukrywających się, brak legalności i próby ucieczek do Francji	– organizacje alternatywne – Żydzi francuscy: przede wszystkim legalizm – Żydzi imigranci: organizacje alternatywne Amelot i Solidarité juive, coraz większa skala ukrywania się, brak legalności i próby ucieczek do Szwajcarii i Hiszpanii

Druga faza deportacji, połowa listopada 1942–połowa czerwca 1943 r.

W październiku 1942 r. „ewakuowano” obozy pracy dla Żydów w Holandii. W pierwszych miesiącach 1943 r. żydowskie szpitale, domy starców, szpitale dla umysłowo chorych i sierocińce zajęła policja, a ich pensjonariuszy wywieziono. Akcja ta objęła około 8 tys. Żydów⁵⁸. Wraz z żydowskimi więźniami obozów

⁵⁸ Presser, *Ashes...*, s. 184–192; de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 6, s. 318–319, 326–329; van der Boom, *Den Haag...*, s. 165–166, 266; Moore, *Victims...*, s. 100.

pracy i ich najbliższymi krewnymi deportowano ponad 20 tys. Żydów z miejsc odosobnienia i koncentracji, gdzie byli łatwym celem dla policji niemieckiej. Stanowi to niemal 20 procent deportowanych z Holandii. Z kolei w Belgii na tym etapie deportacje z sierocińców żydowskich i domów starców prowadzone przez AJB zostały odroczone przez administrację wojskową⁵⁹. Od października 1942 r. do końca okupacji niemieccy prześladowcy przeważnie ograniczali się do ścigania ukrywających się Żydów. Zajmowały się tym rozmaite agendy niemieckie, podległe administracji wojskowej, na przykład Devisenschutzkommando, wykorzystywano też pojedynczych Belgów działających jako agenci prowokatorzy⁶⁰. Najwyraźniej policja niemiecka utraciła nad pozostałymi w Belgii Żydami kontrolę⁶¹.

Policja niemiecka w Holandii utworzyła w styczniu 1943 r. drugi obóz przejściowy. Przez pewien czas celowo przedstawiano go nie jako obóz przejściowy (Durchgangslager), lecz jako „obóz przyjęć” (Aufnahmelager) dla stałej siły roboczej zatrudnionej w rozmaitych zakładach wielkiego przemysłu. Wszelako w rzeczywistości również ten obóz, Vught, służył izolacji i koncentracji i od samego początku pełnił funkcję obozu przejściowego. Niemal wszystkich więźniów wysłano prosto do Polski, ale najpierw do Westerbork, a stamtąd wkrótce do obozów zagłady⁶². Aby utrzymać tempo deportacji, stosowano też inne praktyki: tymczasowe zwolnienia od deportacji, które po jakimś czasie odwoływano, nieprzerwane ewakuacje do Amsterdamu, koncentracja w trzech dzielnicach miasta, po czym w okresie od maja do września 1943 r. przeprowadzono wielkie obławy. Umożliwiło to policji niemieckiej deportowanie ponad 34 tys. Żydów do Sobiboru w okresie od początku marca do końca lipca. Przeżyło tylko 18⁶³. Niemiecka Policja Bezpieczeństwa w Holandii, od lata 1940 do września 1943 r.

⁵⁹ Steinberg, *L'Étoile...*, t. 3, cz. 1, s. 156–160, 167–171, 218–219; Sylvain Brachfeld, *Jewish orphanages in Belgium under the German occupation* [w:] *Belgium and the Holocaust...*, s. 419–431, tutaj s. 422–423.

⁶⁰ Steinberg, *L'Étoile...*, t. 3, cz. 2, s. 191–212; *idem*, *La Persécution...*, s. 281–299; Lieven Saerens, *De Jodenjagers van de Vlaamse SS. Gewone Vlamingen?*, Tielt: Lannoo, 2007; I. Meinen, *Die Shoah...*, rozdz. 3 i 5.

⁶¹ CDJC, dok. CDXCVI-6, Raport z działalności nr 22 [...] 1 IX–XII 1942 r., Szef administracji wojskowej [Reeder] do Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych [Oberkommando des Heeres, OKH] w Berlinie, 31 XII 1942 r., za: *Die Endlösung...*, s. 59.

⁶² NIOD, arch. coll. 182: Joodsche Raad voor Amsterdam, 1c, Protokół 86. posiedzenia centralnego komitetu Judenratu w Amsterdamie, 26 III 1943 r., k. 1; *ibidem*, Protokół posiedzenia w czwartek 8 IV 1943 r. („Auffangslager”); David Koker, *Dagboek, geschreven in Vught* [dziennik napisany podczas pobytu w obozie koncentracyjnym w Vught w 1943 r.], wyd. 3, Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1993, s. 101, zapis z 17 IV 1943 r.; Presser, *Ashes...*, s. 465–466; de Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 6, s. 330–331; *ibidem*, t. 8, s. 637–690, 712–725; Marieke Meeuwenoord, *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van kamp Vught*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2014, s. 31–36, 88–111, 153–199.

⁶³ De Jong, *Het Koninkrijk...*, t. 7, rozdz. 2; t. 8, s. 865–883; Jules Schelvis, *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*, Oxford–Washington, DC: Berg Publishers i USHMM, 2007.

dowodzona przez Harstera, mogła zatem w pełni korzystać ze swobody działania i stosować najróżniejsze metody zastraszenia, kamuflażu i oszustwa w organizowaniu i przeprowadzaniu deportacji⁶⁴.

W drugiej fazie deportacji sytuacja we Francji uległa istotnej zmianie, gdy Niemcy zajęli „wolną strefę” po lądowaniu aliantów w Afryce Północnej na początku listopada 1942 r. Ponadto w południowo-wschodniej Francji, kontrolowanej przez wojska włoskie, władze i policja francuska zamierzały przekazać Żydów obcokrajowców Niemcom, by tamci ich następnie deportowali. Wszelako władze włoskie nie dopuściły do tego. Ogólnie rzecz ujmując, Włosi odmówili przekazania 23–30 tys. Żydów przebywających w ich strefie okupacyjnej⁶⁵. Niemcy próbowali też nakłonić rząd francuski do pozbawienia imigrantów żydowskich otrzymanego obywatelstwa francuskiego. Przymusowa denaturalizacja miała na celu stworzenie formalnych warunków do ich deportowania. Negocjacje w tej kwestii ciągnęły się jednak miesiącami, a we wrześniu 1943 r. Pétain ostatecznie odrzucił propozycję⁶⁶. Ambitne plany deportacji sporządzone przez referat do spraw żydowskich policji niemieckiej we Francji na okres marzec–czerwiec 1943 r., na który dostępne były pociągi, spełzyły więc na niczym. Gdyby wykonano plan na kwiecień, maj i czerwiec 1943 r.⁶⁷, całkowita liczba deportowanych nie różniłaby się zbytnio od liczby deportowanych z Holandii. Plan referatu żydowskiego policji niemieckiej po raz kolejny zostały okrojone przez jej własnych zwierzchników – z powodów politycznych. Już w połowie lutego

⁶⁴ Landgericht München II, 12 Ks 1/66, Sprawa karna przeciwko Wilhelmowi Harsterowi, Wilhelmowi Zoepfowi i Gertrud Slottke, wyrok z 24 II 1967 r., za: Christiaan F. Rüter, *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen Nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999*, red. Dick W. de Mildt, M. von L. Hekelaar Gombert, Amsterdam–München: Amsterdam University Press i F.G. Saur Verlag, 1968–2004, t. 25 (2001), s. 397–651, zob. też www.jur.uva.nl/junsv; Ahlrich Meyer, *Das Wissen um Auschwitz. Täter und Opfer der „Endlösung” in Westeuropa*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2010, s. 57–70; Christian Ritz, *Schreibtischtäter vor Gericht. Das Verfahren vor dem Münchner Landgericht wegen der Deportation der niederländischen Juden (1959–1967)*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2012.

⁶⁵ Daniel Carpi, *Between Mussolini and Hitler: The Jews and the Italian Authorities in France and Tunisia*, Hanover, NH: University Press of New England, 1994, s. 125–126; Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: persecution, rescue and survival*, New York: Basic Books, 1987, s. 82–100; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit...*, s. 194–199, 206–207, 213–215, 218–228, 233–234, 247–249, 256–257, 260–261, 267–268, 276–283; Marrus, Paxton, *Vichy France...*, s. 315–321; Seibel, *Macht und Moral...*, rozdz. 9.

⁶⁶ Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit...*, s. 199, 202–205, 224, 228–232, 238–239, 256–257, 270; *idem*, *The Influence of the War on the Final Solution in France*, w: *The Shoah and the War*, red. Asher Cohen, Yehoyakim Cochavi, Yoav Gelber, New York: Peter Lang, 1992, s. 271–281; Marrus, Paxton, *Vichy France...*, s. 323–329; S. Zuccotti, *Holocaust...*, s. 177–178; Seibel, *Macht und Moral...*, rozdz. 8, 11.

⁶⁷ CDJC, dok. XXVc-214, Raport Heinza Röthkego, 6 III 1943 r., za: *Recueil*, t. 7, s. 1950–1951; CDJC, dok. XLVI chem. VI, Raport Röthkego, 27 III 1943 r., za: *Recueil*, t. 8, s. 2073–2076; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit...*, s. 208–209, 216–217, 223–224, 264–266.

Tabela 9. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, faza druga: połowa listopada 1942–połowa czerwca 1943 r. Okupant niemiecki

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– możliwości transportowe dostępność pociągów	– wystarczające	– niewystarczające w okresie listopad 1942–marzec 1943 – wystarczające w połowie stycznia 1943 i połowie kwietnia 1943	– niewystarczające w okresie listopad 1942–styczeń 1943 – wystarczające w okresie luty–czerwiec 1943
– planowanie liczby deportowanych (Eichmann, Berlin)	– ciągłość	– nieudana próba uwzględnienia Żydów mających obywatelstwo belgijskie	– wymuszone przerwy ze względu na ograniczoną swobodę działania
– dostępność sił policyjnych	– wystarczająca	– niewystarczająca	– wystarczająca
– swoboda działania agend niemieckich bezpośrednio zaangażowanych	– znaczna	– średnia	– ograniczona
– metody	– „ewakuacja” domostw, szpitali, sierocińców – aresztowania pojedynczych osób w domach dokonywane przez (PBA, VHP etc.) – Vught – drugi obóz przejściowy – dalsza koncentracja w Amsterdamie: – spadek liczby tymczasowych zwolnień – wielkie obławy organizowane przez policję niemiecką (od 26 maja) – wyszukiwanie ukrywających się Żydów (np. Kolonne Henneicke)	– wyszukiwanie ukrywających się Żydów przez policję niemiecką, straż graniczną, Devisenschutzkommando, z pomocą prowokatorów (kolaborantów belgijskich) aresztowania, pojedynczych osób	– obławy na ograniczoną skalę prowadzone przez policję francuską – wyszukiwanie ukrywających się Żydów aresztowania pojedynczych osób naruszających przepisy wydane przez referat do spraw żydowskich jako środki karne, dokonywane np. przez Service Permillieux oraz Sections d'Enquête et de Contrôle (SEC)

1943 r. Knochen wysłał do Berlina bezpośredniemu przełożonemu Eichmanna, Heinrichowi Müllerowi (1900–1945)⁶⁸, obszerny zarys skomplikowanej sytuacji we Francji.

Tabela 10. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, faza druga: połowa listopada 1942–połowa czerwca 1943 r. Czynniki krajowe i lokalne

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– postawa/rola najwyższych władz	– najwyżsi urzędnicy administracji cywilnej: brak zaangażowania z wyjątkiem ok. 680 indywidualnie chronionych Żydów (<i>Verdienstjuden</i>)	– najwyżsi urzędnicy administracji cywilnej: brak zaangażowania z wyjątkiem kierownictwa AJB	– silny udział: ograniczona współpraca, przewlekłe negocjacje w sprawie denaturalizacji
– reakcje społeczne	– publiczne protesty Kościołów w lutym i okresie kwiecień–maj 1943, mniejsze zainteresowanie w prasie podziemnej	– brak publicznych protestów , brak wzmianek w prasie podziemnej	– brak publicznych protestów , mniej wzmianek w prasie podziemnej
– udział miejscowej regularnej policji	– Amsterdam: minimalny, użycie jednostek specjalnych (PBA, VHP) – Haga: stosunkowo silny – Rotterdam: brak – wieś: średni	– brak, użycie jednostek specjalnych	– silny w lutym 1943, niewystarczający w okresie marzec–czerwiec 1943
– możliwości ukrywania się	– niewystarczające , coraz większe po strajkach w okresie kwiecień–maj 1943	– coraz większe na skutek pracy przymusowej wprowadzonej w październiku 1942	– coraz większe na skutek pracy przymusowej wprowadzonej w październiku 1942

⁶⁸ CDJC, dok. XXVI-71, Helmut Knochen z Paryża do grupenführera SS [Heinricha] Müllera, RSHA, Amt IV, w Berlinie, w sprawie „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” we Francji, kopia, 12 II 1943 r., za: *Recueil*, t. 7, s. 1835–1839.

Tabela 11. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, faza druga: połowa listopada 1942–połowa czerwca 1943 r. Ludność żydowska

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
<p>– rola narzuconych organizacji żydowskich w deportacjach</p> <p>– organizacje alternatywne, reakcje indywidualne</p>	<p>– znaczna: silna kontrola SS nad Judenratem, współpraca administracyjna, pomoc materialna dla aresztowanych Żydów</p> <p>– brak organizacji alternatywnych – przede wszystkim legalizm, zabieganie o zwolnienia od deportacji, opór, ograniczone indywidualne próby ucieczki – brak możliwości zorganizowanego ukrywania się – stosunkowo duża liczba Żydów indywidualnie czynnych w zorganizowanym holenderskim ruchu oporu</p>	<p>– średnia: słaba kontrola SS nad Judenratem, brak dalszego zaangażowania w deportacje po pierwszej fazie wezwań do stawienia się, pomoc materialna dla aresztowanych Żydów, domy AJB dla starców i sierocińce</p> <p>– Żydzi belgijscy: przede wszystkim legalizm – Żydzi imigranci: organizacja alternatywna Comité de Défense des Juifs (CDJ, wrzesień 1942) – rosnące możliwości zorganizowanego ukrywania się, szczególnie dzieci, we współpracy z belgijskim ruchem oporu i belgijskimi inicjatywami pomocy dzieciom praca, próby ucieczki do Francji</p>	<p>– mała: brak kontroli SS nad UGIF, brak zaangażowania w deportacje – UGIF-N: pomoc materialna dla aresztowanych Żydów – UGIF-S: organizacja nadrzędna wobec tajnych sieci</p> <p>– Żydzi francuscy: przede wszystkim legalizm – Żydzi imigranci: organizacje alternatywne Amelot, Solidarité juive, Union des Juifs pour la Résistance et l'Entr'aide (UJRE, maj 1943) – rosnące możliwości zorganizowanego ukrywania się we współpracy z francuskim ruchem oporu i na poły legalnymi organizacjami pomocowymi, wzrost liczby zorganizowanych prób ucieczek do Szwajcarii i Hiszpanii</p>

Trzecia faza deportacji, połowa czerwca 1943–wrzesień 1944 r.

Podczas trzeciej i ostatniej fazy deportacji po ostatnich transportach do Sobiboru z lipca 1943 r. tempo deportacji w Holandii spadło do poziomu niewiele różniącego się od Francji. Ostatnie obławy w Amsterdamie przeprowadzono pod koniec września; przestał wtedy istnieć Judenrat i wszelkie legalne formy

życia wspólnoty. We Francji po tym, jak władze Vichy odrzuciły ustawę o denaturalizacji, policja niemiecka z poparciem Himmlera postanowiła wycofać się ze współpracy niemiecko-francuskiej w sprawie Żydów. Policja niemiecka organizowała obławy i polowania na ludzi niezależnie od władz francuskich. Dopiero więc jesienią 1943 r., a szczególnie od grudnia referat do spraw żydowskich policji niemieckiej w końcu uzyskał taką swobodę działania, jaką mieli ich koledzy w Holandii od samego początku deportacji w lipcu 1942 r.⁶⁹

Specjalny wysłannik Eichmanna Alois Brunner (1912–2010?) został wysłany do Francji wraz z niewielkim oddziałem doświadczonych esesmanów. Utworzył specjalne drużyny, do których dołączyli członkowie niewielkich, radykalnych francuskich ugrupowań faszystowskich i innych żywiołów pronazistowskich, ale bez udziału regularnej policji francuskiej. Od tego momentu celem stali się wszyscy Żydzi, również ci, którzy dotychczas nie podlegali deportacji na większą skalę, m.in. Żydzi mający obywatelstwo francuskie i weterani wojenni. To samo można powiedzieć o Żydach w strefie włoskiej na południowym wschodzie Francji, którą we wrześniu 1943 r., dwa miesiące po upadku Mussoliniego, zajęły wojska niemieckie⁷⁰.

Mimo swobody działania policja niemiecka nie zdołała przeprowadzić masowych deportacji. Po pierwsze, dostępne siły policji niemieckiej pozostały ograniczone. Innymi słowy, dopiero w tym momencie wyszło na jaw, jak bardzo siły niemieckie są skąpe. Po drugie, w dawnej strefie nieokupowanej – obecnie zwanej „strefą południową” – nigdy nie wprowadzono obowiązku noszenia żółtej gwiazdy Dawida. Po trzecie, od początku okupacji południowej Francji i wprowadzenia systemu pracy przymusowej dla Francuzów w Niemczech we wrześniu 1942 r. znacznie rozrósł się francuski ruch oporu oraz zorganizowane sieci ułatwiające ukrywanie się i ucieczkę. Po czwarte, istniała rozbudowana sieć żydowskich organizacji samorządowych, zarówno działających legalnie, jak i tajnych (Amelot, UJRE, OJC, CUDJ, zob. tabele 11 i 14), które współpracowały z francuskim ruchem oporu, duchowieństwem oraz francuskimi i zagranicznymi

⁶⁹ CDJC, dok. CXXXII-56, Helmut Knochen, Alois Brunner, Instrukcja dotycząca zwiększenia liczby aresztowanych Żydów na obszarze działania BdS we Francji, tajne, Paryż, 14 IV 1944 r., za: S. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit...*, s. 574–577; P. Froment, *Bousquet...*, s. 425; P. Griffioen, r. Zeller, *Anti-Jewish Policy...*, s. 458–459.

⁷⁰ CDJC, dok. XXXVc-214a, Raport Röthkego, 21 VII 1943 r., za: *Recueil*, t. 9, s. 2362–2363; CDJC, dok. Oberg 13; VIII Z, za: Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit...*, s. 241, 545–547; CDJC, dok. XXVII-36, Raport Röthkego, 15 VIII 1943 r., za: *ibidem*, s. 551–553; CDJC, dok. XXVII-39, Notatka Oberga, Haga, 25 VIII 1943 r., za: *ibidem*, s. 556; por. Marrus, Paxton, *Vichy France...*, s. 329–331; Mary Felstiner, *Alois Brunner: Eichmann's Best Tool*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1986, nr 3, s. 1–46; Georg M. Hafner, Esther Schapira, *Die Akte Alois Brunner: Warum einer der größten Naziverbrecher noch immer auf freiem Fuß ist*, Frankfurt am Main: Campus, 2000, s. 106–135; Simon Kitson, *From Enthusiasm to Disenchantment*, „Contemporary European History” 2002, t. 11, nr 3, s. 371–390, szczególnie 382.

organizacjami humanitarnymi⁷¹. Comité inter-mouvements auprès des évacués (CIMADE), Amitié Chrétienne, Secours suisse, Secours Quaker oraz YMCA udzielały podstawowej pomocy ukrywającym się bądź uciekinierom. Wsparcie finansowe przez Szwajcarię nosły: Quakers in America i amerykański Joint (American Jewish Joint Distribution Committee). Współpraca organizacji żydowskich i nieżydowskich odegrała znaczniejszą rolę również w ukrywaniu Żydów belgijskich, gdzie imigranci żydowscy – zarówno komuniści, jak i syjoniści – już we wrześniu 1942 r. utworzyli wspólną sieć konspiracyjną: Comité de Défense des Juifs (CDJ), we współpracy z belgijską organizacją ruchu oporu – Frontem Niepodległości. Wszelako w Antwerpii procesy te toczyły się wolniej, ponieważ działacze żydowscy, którzy mogli organizować sieci konspiracyjne, wyjechali do Brukseli i innych większych miast, takich jak Liège i Charleroi, jeszcze przed rozpoczęciem deportacji. Ponadto w rejonie Antwerpii członkowie flamandzkiego SS brali udział w tropieniu ukrywających się Żydów. Z tego powodu odsetek ofiar w Antwerpii był większy niż w Brukseli⁷².

W ostatnim roku okupacji Francji do wyzwolenia pod koniec sierpnia 1944 r. policja niemiecka była w stanie odprawić miesięcznie jeden, dwa transporty. W tej ostatniej fazie zatrzymano i deportowano prawie 24 tys. Żydów. Mimo że bezwzględne liczby deportowanych z Francji i Holandii w ostatniej fazie nie różniły się zbytnio, we Francji stanowiła ona mniejszy odsetek ogółu ludności żydowskiej⁷³.

Spośród około 320 tys. Żydów mieszkających we Francji przed drugą wojną światową życie straciło około 80 tys. Około 24,5 tys. miało obywatelstwo francuskie, w tym co najmniej 4 tys. dzieci. Większość ofiar stanowili imigranci i uchodźcy. Było to przede wszystkim skutkiem niemiecko-francuskiej umowy policyjnej z początku lipca 1942 r., która obowiązywała mniej więcej do września 1943 r.⁷⁴ Również w Belgii przeważającą większość 25 tys. ofiar stanowili imigranci i uchodźcy. Wynikało to z faktu, że jedynie 4 tys. z 66 tys. Żydów w Bel-

⁷¹ Jacques Semelin, *Persécutions et entrades dans la France occupée. Comment 75% des Juifs en France ont échappé à la mort*, Paris: Les Arènes i Seuil, 2013; Poznanski, *Jews in France...*; Cohen, *Persécutions...*

⁷² Na temat Francji zob. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit...*, s. 284–290, 295–296, 308–309; Poznanski, *Jews in France...*, rozdz. 10–11; Zuccotti, *Holocaust...*, rozdz. 11–15. Na temat Belgii zob. Steinberg, *L'Etoile...*, t. 3, cz. 1; Lieven Saerens, *Die Hilfe für Juden in Belgien [w:] Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, seria „Regionalstudien”, t. 4: *Slowakei, Bulgarien, Serbien, Kroatien mit Bosnien und Herzegowina, Belgien, Italien*, red. Wolfgang Benz, Juliane Wetzel, Berlin: Metropol, 2004, s. 193–280, szczególnie 277–278; Saerens, *Étrangers...*; *idem*, *Jodenjagers...*; Meinen, *Die Shoah...*, s. 154–155, 182–185. Na temat Frontu Niepodległości w Belgii zob. José Gotovitch, *Du Rouge au Tricolor. Les communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la résistance en Belgique*, Brussels: Éditions Labor, 1992; Mark van den Wijngaert i in., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerp: Standaard, 2004, s. 221–222, 231–237.

⁷³ Griffioen, Zeller, *Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations...*, s. 459.

⁷⁴ Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit...*, s. 320, 324–328.

gii miało obywatelstwo belgijskie i z tego powodu nie podlegali deportacji na mocy postanowienia władz wojskowych do początku września 1943 r.⁷⁵ Do tego momentu wielu z nich ukryło się. W odróżnieniu od Belgii i Francji, w Holandii czynnik obywatelstwa nie miał podobnego znaczenia dla przetrwania – Żydów mających obywatelstwo holenderskie deportowano na początku.

Tabela 12. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, trzecia faza: połowa czerwca 1943–wrzesień 1944/maj 1945 r. Okupant niemiecki

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– możliwości transportowe dostępność pociągów	– wystarczające	– wystarczające	– wystarczające
– dostępność sił policyjnych	– wystarczająca	– wystarczająca	– niewystarczająca
– swoboda działania agend niemieckich bezpośrednio zaangażowanych	– wystarczająca	– wystarczająca	– wystarczająca
– metody	<p>– wielkie obławy prowadzone przez policję niemiecką (czerwiec–wrzesień 1943)</p> <p>– wyszukiwanie ukrywających się Żydów</p> <p>– aresztowania ostatnich Żydów zwolnionych od deportacji</p> <p>– stopniowy demontaż i likwidacja drugiego obozu przejściowego Vught</p> <p>– ostatnie obławy i likwidacja Judenratu (wrzesień 1943)</p>	<p>– wyszukiwanie ukrywających się Żydów przez policję niemiecką, straż graniczną, <i>Devisenschuttkommando</i> z pomocą prowokatorów (kolaborantów belgijskich)</p> <p>– aresztowania pojedynczych osób</p> <p>– obławy na Żydów mających obywatelstwo belgijskie (akcja „<i>Ilitis</i>”, wrzesień 1943), likwidacja <i>AJB</i> w Antwerpii (wrzesień 1943)</p>	<p>– wyszukiwanie ukrywających się Żydów zorganizowane przez Aloisa Brunnera, z pomocą francuskich kolaborantów</p> <p>– obławy na Żydów mających obywatelstwo francuskie</p> <p>– aresztowania pojedynczych osób przez policję francuską</p>

⁷⁵ Steinberg, *L'Étoile...*, t. 2, s. 156–164; t. 3, cz. 2, s. 222–226; *Gewillig België...*, s. 565, 632–633.

Tabela 13. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, trzecia faza: połowa czerwca 1943–wrzesień 1944/maj 1945 r. Czynniki krajowe i lokalne

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– postawa/rola najwyższych władz	– najwyżsi urzędnicy administracji cywilnej: brak zaangażowania	– najwyżsi urzędnicy administracji cywilnej: brak zaangażowania (z wyjątkiem AJB)	– rząd Vichy: malejące zaangażowanie, odmowa uczestnictwa w procesie denaturalizacji
– reakcje społeczne	– brak publicznych protestów, właściwie brak wzmianek w prasie podziemnej	– brak publicznych protestów, brak wzmianek w prasie podziemnej	– brak publicznych protestów, właściwie brak wzmianek w prasie podziemnej
– udział miejscowej regularnej policji	– brak	– brak	– strefa północna: właściwie brak do grudnia 1943; niewielki wzrost od stycznia do maja 1944 – strefa południowa: brak
– możliwości ukrywania się	– wzrost liczby zorganizowanych sieci dla ukrywających się	– stosunkowo duże i coraz bardziej zorganizowane	– znaczną skalę zorganizowanego ukrywania się, zorganizowane ucieczki do Hiszpanii i Szwajcarii

Z analizy tego, jaką dokładnie rolę odegrała rodzima regularna policja w obławach i deportacjach Żydów, wynika, że co najmniej 61 procent z 80 tys. Żydów, którzy nie przeżyli we Francji, znalazło się w rękach niemieckich za pośrednictwem regularnej policji francuskiej bądź zmarło na skutek bardzo złych warunków panujących we wszystkich francuskich obozach internowania podległych władzom francuskim. Nasuwa się wniosek, że z Francji można było deportować znacznie więcej Żydów w rezultacie podjętych przez władze Vichy przygotowań i udziału policji francuskiej, niż byłoby to możliwe, gdyby Niemcy musieli dokonać tego własnymi siłami. Co się tyczy ponad 25 tys. Żydów belgijskich, deportowanych do nazistowskich obozów zagłady, władze belgijskie i regularna policja brały bezpośredni udział w deportowaniu 4300 Żydów, tj. 17 procent, przeważnie z okolic Antwerpii. Pozostałych aresztowała niemiecka żandarmeria, Policja Bezpieczeństwa i inne agendy niemieckie korzystające (lub nie) z pomocy pojedynczych Belgów – denuncjatorów i kolaborantów.

Tabela 14. Deportacje, ukrywanie się, ucieczki, trzecia faza: połowa czerwca 1943–wrzesień 1944/maj 1945 r. Ludność żydowska

Czynnik/Kraj	Holandia	Belgia	Francja
– rola narzuconych organizacji żydowskich w deportacjach	– Judenratu malejąca, likwidacja we wrześniu 1943	– AJB: słaba; likwidacja AJB w Antwerpii we wrześniu 1943 – pomoc materialna dla aresztowanych Żydów; domy AJB dla starców i sierocińce w Brukseli	– UGIF: słaba: – UGIF-N: pomoc materialna dla aresztowanych Żydów – UGIF-S: organizacja nadrzędna wobec tajnych sieci samopomocy
– organizacje alternatywne, reakcje indywidualne	– brak organizacji alternatywnych – coraz więcej ukrywających się – stosunkowo ograniczona liczba ucieczek do Belgii i Francji	– Żydzi belgijscy: coraz więcej ukrywających się – Żydzi imigranci: organizacja alternatywna CDJ – rosnąca liczba przypadków zorganizowanego ukrywania się we współpracy z podziemiem belgijskim, próby ucieczki do Francji	– Żydzi francuscy: przede wszystkim legalizm – Żydzi imigranci: organizacje alternatywne Amelot, UJRE, OJC, Comité d'Union et de Défense des Juifs (CUDJ), styczeń 1944) – rosnące zorganizowane ukrywanie się we współpracy z francuskim ruchem oporu, zorganizowane ucieczki do Szwajcarii i Hiszpanii

Spośród około 107 tys. Żydów deportowanych z Holandii około 26 tys. (24 procent) aresztowała wyłącznie bądź przeważnie regularna policja holenderska w miastach, a *maréchaussee* [żandarmeria] na wsi). Ponad 80 tys. Żydów aresztowały inne formacje bądź w zostały zatrzymane w inny sposób – na piśmie wezwania czy przez Policję Porządkową, Policję Bezpieczeństwa, nowo przeszkolone holenderskie oddziały i jednostki pronazistowskie, nierzadko otrzymujące nagrody pieniężne za wyszukiwanie ukrywających się Żydów. Owa siedmioprocentowa różnica między regularną policją lokalną w Belgii a Holandią nie może stanowić rozstrzygającego wyjaśnienia znacząco większej różnicy (35 procent) odsetka ofiar między obu krajami⁷⁶. Wszelako gdy przyjrzymy się

⁷⁶ Analiza kwestii, dokąd, jak i przez jakie jednostki deportowano Żydów aresztowanych we Francji, Belgii i Holandii: Griffioen, Zeller, *Jodenvervolging...*, s. 496–499 (Francja), s. 532–535

roli rodzimych regularnych formacji policyjnych w każdym z tych trzech krajów, jaką odegrały w aresztowaniach Żydów do deportacji w ujęciu procentowym o gó łu ludności żydowskiej, możemy dostrzec, że we Francji z 320 tys. zamieszkałych tam w 1940 r. co najmniej 46 tys. (14,5 procent) aresztowała wyłącznie regularna policja francuska. W Belgii spośród 66 tys. około 4300 (7 procent) znalazło się w rękach niemieckich za pośrednictwem regularnej policji belgijskiej. W Holandii spośród 140 tys. Żydów około 20 tys. (prawie 19 procent) aresztowała regularna policja holenderska (z wyłączeniem specjalnych proniemieckich formacji). Z tej perspektywy różnica między Holandią a Belgią wynosi nie 7, lecz 12 procent. Czyli różnica w odsetkach ofiar wynosząca 35 procent między Belgią (40 procent) a Holandią (75 procent) może w jednej trzeciej być wyjaśniona stosunkowo większym udziałem (w liczbach bezwzględnych) holenderskiej policji regularnej niż jej belgijskiej odpowiedniczki.

Wnioski

Główne przyczyny rozbieżności między Holandią a Francją były po części odmienne od przyczyn rozbieżności między Holandią a Belgią. Najbardziej uderzający jest przypadek Francji, w której rząd Vichy – na skutek bliskiej współpracy z okupantem – ułatwił masowe deportacje latem 1942 r. Wszelako rząd Vichy spowodował również przerwanie deportacji jesienią tegoż roku i od marca do czerwca 1943 r., gdy działania referatu do spraw żydowskich niemieckiej Policji Bezpieczeństwa wstrzymali szefowie tejsze policji. Z kolei w Holandii niemiecka Policja Bezpieczeństwa dysponowała pełną swobodą działania. Mogła stosować rozmaite metody i taktyki własnego pomysłu. Czynniki te mogą dać pewne wyja-

(Belgia), s. 560–564 (Holandia), 579–580. Na temat Francji zob. również Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit...*; *idem, Le Calendrier...*; Berlière, Chabrun, *Les policiers français...*; Jean-Marc Berlière, *Policiers français sous l'Occupation*, wyd. 2, Paris: Perrin i Tempus, 2011; Kasten, *Gute Franzosen...* Na temat Belgii zob. Steinberg, *La Persécution...*, s. 132, 234, 279, 298; Meinen, *Die Shoah...*, s. 170–172, 222 (przyp. 98). Na temat Holandii zob. Meershoek, *Dienaren...*; Johannes Houwink ten Cate, „Alfons Zündler en de bewaking van het gevangenkamp aan de Plantage Middenlaan 24 te Amsterdam – volgens de geschreven bronnen”, niepublikowany raport, Amsterdam: Netherlands State Institute for War Documentation, 1994 (przekazany też Yad Vashem w Jerozolimie), załącznik z danymi statystycznymi; *idem, Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebieten?* [w:] *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit, seria „Regionalstudien”, t. 3: Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weißrussland*, red. Wolfgang Benz, Juliane Wetzel, Berlin: Metropol, 1999, s. 87–133, tutaj s. 101 (przyp. 81), s. 102 (przyp. 83), s. 105; *idem, Der Judenmord als NS-Staatsskriminalität unter massenhafter einheimischer Beteiligung. Forschungsstand und Ausblick auf Grund des Einzelbeispiels Niederlande*, w: *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung*, red. Johannes Houwink ten Cate, Alfons Kenkmann, Münster: Villa ten Hompel, 2002, s. 118–130, szczególnie 126–128; Guus Meershoek, *Motive der niederländische Beihilfe an der Deportation der Juden: Pflichtbewusstsein oder Habgier und Opportunismus?* [w:] *ibidem*, s. 104–117, szczególnie 105 (przyp. 5).

śnienie różnic między Francją a Belgią: z jednej strony rola, jaką odegrał rząd Vichy, a z drugiej stosunkowo większa swoboda działania niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i jej pomocników w Belgii, operujących za pozwoleniem i z poparciem władz wojskowych. W przeciwieństwie do Francji niemieckie władze wojskowe w Belgii – zarówno przy podejmowaniu decyzji, jak i w wykonywaniu rozkazów – zajmowały zdecydowanie poczesne miejsce przez cały okres deportacji.

Porównując Belgię i Holandię, możemy wyciągnąć wniosek, że różnicę między nimi można wyjaśnić na poziomie okupanta niemieckiego, odnosząc się do metody brutalnych obław i aresztowań dokonywanych publicznie w Belgii latem 1942 r. Nakłoniło to pozostałych Żydów – niemal wyłącznie imigrantów z Europy Wschodniej, dobrze zorganizowanych – by zejść do podziemia w stosunkowo wczesnej fazie, podczas gdy w Holandii policja niemiecka ze względu na większą swobodę działania mogła organizować deportacje znacznie bardziej metodycznie i przy mniejszej pomocy publicznej. Było to po części następstwem strajku z lutego 1941 r., po którym okupant zdał sobie sprawę, że otwarte stosowanie siły wobec Holendrów pochodzenia żydowskiego należy przerwać, może to bowiem wywołać poważne niepokoje społeczne i przynieść szkody w gospodarce. Trwające procesy separacji i izolacji ludności żydowskiej, w tym „aryzacja” jej własności, przeważnie przebiegały bez użycia przemocy i stały się sprawą administracyjną, kwestią przepisów, kamuflażu, podstępu. Rabunek i zabór mienia, które pozostały w rękach zwykłej cywilnej administracji okupacyjnej, prowadzono znacznie dokładniej w Holandii niż w Belgii i Francji, co w konsekwencji utrudniało podejmowane przez holenderskich Żydów próby finansowania ukrywania się czy ucieczki w późniejszych fazach deportacji. Po strajku lutowym większość nie-Żydów nie dostrzegą już dyskryminacji i prześladowań, jeśli nie chciała. Od jesieni 1941 r. okupant w coraz większym stopniu nadzorował wykonywanie nowych zarządzeń antyżydowskich na poziomie lokalnym, przy czym coraz bardziej decydującą rolę odgrywała policja niemiecka w Amsterdamie, również w sprawach dotyczących pozostałej części kraju. Krótko mówiąc, pod tym względem prześladowania stały się sprawą bezpośrednio niemiecką, gdyż Żydów wyjęto spod jurysdykcji władz holenderskich jeszcze przed rozpoczęciem systematycznych deportacji. Jak już stwierdziliśmy, wynoszącą jedną trzecią różnicę w odsetkach deportowanych między Holandią a Belgią można wyjaśnić stosunkowo większym udziałem w akcjach regularnej policji holenderskiej (także w liczbach bezwzględnych) niż policji belgijskiej. Należy wziąć pod uwagę, że w tym momencie policja holenderska została już zreorganizowana i scentralizowana, na kluczowe stanowisko powołano ludzi o nastawieniu proniemieckim, a policję wyjęto spod jurysdykcji władz holenderskich i faktycznie podporządkowano bezpośrednio okupantowi niemieckiemu. Inaczej było w Belgii i Francji. W Belgii po wczesnym wprowadzeniu bardziej radykalnego obowiązku pracy dla Belgów w Rzeszy (w październiku 1942 r.) możliwości zorganizowanego ukrywania się i ucieczki pojawiły się osiem miesięcy wcześniej niż w Holandii.

Jak się okazało, była do decydująca różnica. W końcu liczba i odsetek ofiar w Holandii – najwyższy w Europie Zachodniej – determinowało to, w jaki sposób okupant niemiecki, szczególnie Policja Bezpieczeństwa, wykorzystywał i manipulował amsterdamskim Judenratem podczas deportacji, jak również reakcjami ludności żydowskiej na stosowane przez niego metody. Reakcje te determinowały trzy czynniki: a) charakter metod, będących połączeniem zastraszania i różnych form kamuflażu; b) słaba, nieformalna pozycja Judenratu, pozbawionego możliwości negocjowania; c) niemal powszechna i całkowita asymilacja ludności żydowskiej w Holandii. Z tego powodu ludzie uciekali się do legalnie dostępnych możliwości odroczenia deportacji na dłuższy czas. Owe legalne możliwości okazały się jednak elementem systemu deportacji i – w przeciwieństwie do Francji i Belgii – blokowały działania nielegalne, takie jak wczesne ukrywanie się na masową skalę czy próby ucieczki za granicę.

Z języka angielskiego przełożył *Jerzy Giebułtowski*

Słowa kluczowe

Belgia, Francja, Holandia, deportacje, policja holenderska, policja belgijska, niemiecka Policja Bezpieczeństwa, badania porównawcze

Abstract

At the beginning of the occupation, France, Holland and Belgium found themselves in a similar situation. But when we look at the ratio of victims and survivors during the Holocaust in Western Europe, France and Holland are polar opposites: in France 25 percent of around 320,000 Jews did not survive the persecutions, whereas the ratio in Holland was 75 percent of 140,000. Belgium lies in the middle of the scale – 40 percent dead out of 66,000 Jews. In order to understand the source of these differences, the authors compare the methods applied by the occupation authorities and their anti-Jewish policies, the involvement and the size of the local police forces and German police, as well as the jurisdictional disputes between these formations.

Keywords

Belgium, France, Holland, deportations, Dutch police, Belgian police, German Security Police, comparative studies